

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

---

*Denkend aan Groen:
Vijf lessen voor eigen-
tijds christelijk-sociaal
klimaatbeleid*

Pagina 08

*Water:
een pleidooi voor
verduurzaming van het
waterbeheer*

Pagina 42

*Zoeken naar een
nationale identiteit
kan ons land
samenbinden*

Pagina 64

**Klimaatverandering:
*vuur, aarde, lucht en water***

Groen is een uitgave van

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 **Denkend aan Groen**
Door Lambert Pasterkamp en Laurens Wijmenga
- 13 **Erfzonde**
Column door Frank Bosman
- 14 **'Milieu gaat ook over macht'**
Interview met dr. Shivant Jhagroe
- 22 **Vuur: het Schilderskwartier in Woerden is niet zomaar gasvrij**
Door Tymon de Weger
- 28 **Aarde: kringlopen in en rond de landbouw**
Door Jan Huijgen
- 35 **Volwassen politiek alsjeblieft**
Column door Reinier Koppelaar
- 36 **Lucht: vechten tegen/voor windmolens**
Door Laurens Wijmenga en Lambert Pasterkamp
- 42 **Water: een pleidooi voor verduurzaming van het waterbeheer**
Door Mark Zandvoort en Gersom van der Elst

Boeken.

- 51 Recensies

Actueel.

- 64 **Zoeken naar een nationale identiteit kan ons land samenbinden**
Door Rebekka van Munster
  - 69 **Wonderwaarschuwing**
Column door Wouter Beekers
  - 70 **Lokaal leiderschap**
Door Erik van Dijk
  - 76 **Ja/ maar: Referendum**
Door Martin van Haeften en Trineke Palm
-

Elementen

Sinds vorig jaar augustus demonstreert scholiere Greta Thunberg elke vrijdag onder schooltijd een aantal uur bij het parlement in Stockholm. Ze roept haar regering op meer actie te ondernemen tegen klimaatverandering. In december kreeg ze op de VN-klimaatconferentie in Katowice het podium voor een indringende toespraak. Inmiddels staan wereldwijd jongeren op om hun leiders te wijzen op hun verantwoordelijkheid voor de toekomst van de aarde. Maar hoeveel gehoor vinden deze daadkrachtige jongeren?

De ongemakkelijke waarheid van klimaatverandering verdeelt de wereldpolitiek als het gaat om gezamenlijk verantwoordelijkheid dragen voor een oplossing. Een oplossing die de lasten eerlijk verdeelt, zonder dat de zwakste schouders het meest te dragen krijgen. Klimaat is beladen met schuld, schaamte en metafoor voor onze collectieve machteloosheid.

Wie kan er dan nog origineel over dit thema schrijven? Wie durft het nog te agenderen? En tegelijkertijd: wie durft het nog te negeren? Wij leven in een land met een ambitieus Klimaatakkoord, met een rechterlijke macht die klimaatacties afdwingt van de staat, maar ook met burgers die zich afvragen hoeveel hun druppel op de gloeiende plaat zal helpen. We leven in een land waar politici het onderwerp instrumenteel gebruiken als een breekijzer in onderhandelingen of juist als wisselgeld wanneer het even niet zo lekker gaat. In deze *Groen* negeren we het onderwerp niet en gaan we aan de hand van vuur, aarde, lucht en water op zoek naar inspirerende antwoorden op de vragen: wat is het goede, voor ons land, voor de wereld? Waar moeten wij, ook als individuele burger, eindelijk het goede doen? Hoe zijn wij rentmeesters van onze lijdende planeet?

Ter bemoediging en verootmoediging las ik in de afgelopen weken paus Franciscus' klimaatencycliek *Laudato Si*. Hij stelt dat we in het klein onze verantwoordelijkheid kunnen nemen: "De lokale politiek kan zich richten op een verandering in de consumptie, de ontwikkeling van een afval- en recycling-economie, op de bescherming van bepaalde soorten en de programmering van een gediversifieerde landbouw." Uiteindelijk maakt ons dit rijker: "Geluk vereist het kunnen beperken van sommige behoeften die ons betoveren, zodat wij beschikbaar blijven voor de veelvuldige mogelijkheden die het leven biedt."

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Denkend aan Groen

‘Opruimen is niet kiezen wat je weggooit, maar wat je wil bewaren’, zo luidt het devies van de Japanse opruimgoeroe Marie Kondo. Zo nu en dan ruimen we bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie onze bibliotheek op. We bladeren dan heel wat af, door vergeelde publicaties over de grote maatschappelijke vraagstukken van toen en we bedenken wat het bewaren waard is. Kernbegrippen uit de neocalvinistische traditie, zoals ‘sovereiniteit in eigen kring’ en ‘publieke gerechtigheid’, komen daarbij steeds opnieuw langs. Ze zijn al tijden het bewaren waard. Maar helpen deze neocalvinistische leerstukken ons ook in het zoeken naar antwoorden op een stijgende zeespiegel, groeiende polarisatie en de immense opgave van transitie? ‘Groen moet je doen’, houden we elkaar voor. Maar wat zou Groen ervan denken?

Door Lambert Pasterkamp en Laurens Wijmenga

Globalisering | Onze tijd is een andere dan die van Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper. Andere vragen en nieuwe uitdagingen vormen onze politieke en sociale context. Een van de belangrijkste ontwikkelingen die onze tijd en onze wereld ‘vormt’ is die van globalisering. Grote maatschappelijke vragen, zoals de omgang met klimaatverandering, kunnen daar niet los van worden gezien. In het uitdragen en toepassen van de neocalvinistische traditie moeten we rekening houden met die context van globalisering. Door globalisering – een beweging waarin de wereld verwordt tot één handelingsruimte – krijgen we te maken met de hele wereld en de hele wereld krijgt te maken met ons. De wereldeconomie bepaalt mede ons consumptiepatroon, terwijl onze uitstoot consequenties heeft voor mensen ver weg. De Spaanse socioloog Manuel Castells legt uit dat globalisering een netwerksamenleving oplevert.¹ In een netwerk is geen duidelijke hiërarchie en de rollen van de actoren liggen niet vast. Netwerken kunnen echter moeilijk worden aangesproken op hun verantwoordelijkheden. Die liggen namelijk bij iedereen en bij niemand in het bijzonder.

Kringen en ordening | Zie daar de uitdaging van een tijd van globalisering en van globale vraagstukken als klimaatverandering. De notie van soevereiniteit in eigen kring veronderstelt het bestaan van vitale maatschappelijke verbanden, zoals gezinnen, vakbonden en kerken. Maar wie heeft welke verantwoordelijkheid in een globaal en omvattend vraagstuk als klimaatverandering? Er is niet één duidelijk aanwijsbare verantwoordelijke. Eerder is het een *globaal* vraagstuk, waarin iedereen zijn verantwoordelijkheid moet nemen. In een netwerksamenleving is geen sprake van duidelijk afgebakende maatschappelijke verbanden. Verschillende sferen van gezag zijn niet makkelijk af te bakenen en dus hebben maatschappelijke uitdagingen ook niet één duidelijk aanwijsbare eigenaar. Dat het afhaken van milieuorganisaties nauwelijks effect had op de onderhandelingen over het klimaatakkoord, toont gelukkig aan dat het klimaatprobleem niet slechts één eigenaar heeft. Maar hoe brengen we de nodige verandering teweeg?

Ook publieke gerechtigheid wordt een lastig begrip, dankzij globalisering. Publieke gerechtigheid veronderstelt dit publieke element, maar dat is gegeven globalisering niet zonder meer mogelijk. Augustinus wijst er in *De stad van God* op dat de aardse vrede niet kan bestaan zonder een vorm van liefde.² Deze liefde

AUTEURS

Lambert Pasterkamp is algemeen wetenschappelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Hij houdt zich bezig met het thema globalisering.

Laurens Wijmenga is algemeen wetenschappelijk medewerker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

SAMENVATTING

- Neocalvinistische noties als ‘sovereiniteit in eigen kring’ en ‘publieke gerechtigheid’ zijn niet een op een toepasbaar in het denken over klimaatbeleid.
- Globalisering heeft haar weerslag op zowel de kringen als op de rol van de overheid.
- Vijf ijkpunten voor een eigentijds en christelijk-sociaal klimaatbeleid, geschoeid op neocalvinistische leest: gemeenschappen, vrijheid, anti-utopisme, aanspreekbaarheid en bekering.

is wat mensen op elkaar betreft of, met andere woorden, wat een publiek doet ontstaan. Denk hierbij aan de politieke gemeenschap en haar instituties als democratie, rechtsstaat of het publieke debat. Zij vormen de afbakening of begrenzing waarbinnen de inrichting van de publieke orde kan plaatsvinden. Deze (samen)bindende instituten staan door globalisering echter onder druk. Globalisering is een vorm van ‘ontruimtelijking’, de afbakening verliest haar vanzelfsprekendheid. De gevolgen daarvan zien we vandaag de dag in polarisatie, gemeenschapserosie en politieke apathie. Publieke gerechtigheid vormt een normatieve opvatting over de richting en inrichting van de publieke orde, samenleving en politiek. Welke richting wijst de overheid in een tijd van globalisering? Hoe bindend is de gewezen richting voor een samenleving waar collectiviteit en binding onder druk staan?

Wat nu? | Globalisering stelt nieuwe vragen aan de neocalvinistische traditie. Termen als soevereiniteit in eigen kring en publieke gerechtigheid gingen over de publieke onderlinge verhoudingen. De vragen rond globalisering zijn echter van een andere orde. De staat is nu niet meer de ‘omvattende orde’ waarbinnen we op zoek gaan naar het juiste orderingsprincipe. In een geglobaliseerde netwerksamenleving zijn de kringen niet meer zo statisch en vastomlijnd als in de tijd van Groen, Kuyper en Dooyeweerd. Ook kunnen ze een stuk minder eigenmachtig opereren. Globalisering doet een nationale samenleving met geordende verbanden vervagen en brengt ons een mix, een versmelting. Het ‘publieke’

verliest daarmee aan gezag en binding. Wat ons bindt en waaraan we ons binden staat vaker en fundamenteeler ter discussie. Denk aan discussies over de multiculturele samenleving of de Europese Unie. Als er politieke actie nodig is, zoals bij het klimaatvraagstuk, zullen we daarom niet zonder meer soevereine kringen of een ordenende overheid aan kunnen spreken.

Wat nu? In een tijd waarin we minder goed kunnen terugvallen op kringen, instituten en ordening komt het aan op onze *politieke bindingen*. Weten we anderen werkelijk aan te spreken? Gelukkig bieden oude begrippen ook daarvoor nog steeds inspiratie. Denkend aan Groen en zijn politieke erfgenamen bieden we vijf ijkpunten voor een eigentijds en christelijk-sociaal klimaatbeleid.

1) *Adresseer mensen in gemeenschappen*. Het sterke aan de neocalvinistische traditie is dat ze aandacht vraagt voor een levensniveau tussen dat van het individu en dat van de staat in. Meer nog dan autonome éénling of deel van een collectief, is de mens iemand te midden van anderen. De relaties die hij aangaat maken hem bijzonder. Dat gebeurt op allerlei plekken. Kuyper gebruikte daarvoor het woord kring. Ook in een tijd waarin die kringen niet meer zo vastomlijnd zijn, relateren mensen zich aan anderen. Niet voor niets gaat het in het klimaatdebat vaak over ‘onze kinderen’. Dat geeft uitdrukking aan een relatie. Een zinvol klimaatbeleid sluit daarbij aan. Dat vraagt om alle ruimte voor energiecoöperaties, collectieve inkoop, buurtverenigingen met energieplannen, zonnecollector-initiatieven, enzovoort. De landelijke overheid kan een aanjager zijn van de

energietransitie, maar de benodigde omslag moet vooral lokaal plaatsvinden. Daarbij mag er ruimte zijn voor lokale en regionale verschillen, bijvoorbeeld als het gaat om de plaatsing van windmolens, het verschillende gewicht dat aan horizonvervuiling wordt toegekend of de beschikbaarheid van restwarmte vanuit de industrie.

2) *Denk aan het draagvlak*. Hoewel de urgentie van het klimaatprobleem groot is: een overschot aan daadkracht kan averechts werken. Als het draagvlak wegvalt, kan namelijk geen enkele klimaatmaatregel worden uitgevoerd. Een begrip als soevereiniteit in eigen kring leert ten diepste iets over vrijheid. Ten opzichte van elkaar zijn we vrije individuen. Dat betekent dat we erkennen dat ieder een geweten heeft en daarmee een ‘eigen’ verhouding tot God. Evenzo is er voor verschillende maatschappelijke verbanden vrijheid. De staat bepaalt niet hoe het gezinsleven eruit moet zien en de wetenschap bepaalt niet hoe de kerk moet zijn. We erkennen dat in verschillende verbanden een ‘eigen’ roeping en een eigen verantwoordelijkheid bestaat. Deze fundamentele waardering van vrijheid is soms lastig – wat als de ander echt fout zit? Toch is het nodig om de samenleving goed te laten functioneren. Het is belangrijk de eigen kijk op de zaak en de eigen verantwoordelijkheid van de ander serieus te blijven nemen. Ook partijen die niet mee willen doen aan de energietransitie, of niet geloven in klimaatopwarming, moeten gehoord blijven worden en niet worden gedemoniseerd.

3) *Blijf weg bij utopisme*. Realisme ten aanzien van het tekort van het menselijk

handelen in het algemeen kenmerkt het neocalvinisme. Groen waarschuwde in zijn tijd voor het utopisme van de Revolutie. Ook klimaatactivisme heeft utopische kenmerken. Want hoe pijnlijk het ook is, Thierry Baudet heeft gelijk met zijn stelling dat onze klimaatinspanningen slechts leiden tot een fractie minder opwarming. De schepping kan niet worden hersteld door politieke actie, dat is hoogmoed. Het Koninkrijk van God kan niet via politieke weg gevestigd worden. We moeten dus geen overspannen verwachtingen koesteren van klimaatactie en oppassen voor te idealistische retoriek.³ Kritische vragen in het klimaatdebat mogen. Twijfels bij warmtepompen of van het gas af zijn niet meteen uitingen van ‘afvalligheid’. Eerder zijn ze een uitnodiging tot gesprek over verantwoordelijkheden en manieren om daar invulling aan te geven. Laten we daarbij het hoofd koel houden!

4) *Doe een beroep op elkaar*. Het lijkt wellicht alsof de neocalvinistische traditie vooral terughoudendheid gebiedt. Niets is minder waar, want juist het erkennen van ieders eigen verantwoordelijkheid maakt een beroep op de ander mogelijk. Het klimaatprobleem plaatst ons allemaal voor grote uitdagingen. Sommigen zijn hiervan meer doordrongen of overtuigd dan anderen. Het gaat om onze wereld, om ons milieu. Vanuit de politiek mag daarom een beroep klinken op maatschappelijke partners om hun verantwoordelijkheid te nemen, zoals gebeurt aan de klimaatafzels. Klimaatstakende scholieren doen een beroep op de generatie van hun ouders: doe iets! In de samenleving en via de politiek kunnen we een beroep doen op elkaar.

Op Europese politici: regel internationale treinverbindingen. Op vliegtuigbouwers: kom met schoner vervoer. Op elkaar: mag de kachel een graadje lager?

5) *We moeten ons bekeren.* Verandering begint niet bij een vliegtaks, maar eerder bij een petitie van twee Zweedse moeders die elkaar beloven maximaal één keer per jaar te vliegen. Gevolg? Een nieuw fenomeen, vliedschaamte, en veel mensen die zich bewust worden van hun eigen gedrag. In een netwerksamenleving is verandering vaak niet een aanwijsbare actie van een of enkele actoren. Verandering volgt veeleer uit wat je inspiratie zou kunnen noemen. Iemand begint ergens mee en weet de anderen mee te krijgen, te bewegen, te inspireren. Werkelijke verandering vergt vooral een verandering van hart, van onze waarden en normen. Een christelijk-sociale benadering van het klimaatvraagstuk vraagt dus ook om inspiratie, om spreken vanuit het hart. Het huidige klimaatdebat is technisch (warmtepompen, Tesla's, subsidies) en rationeel (dit zijn de afspraken, zo gaan we het doen) gedreven. Het moet ook over waarden gaan. We moeten het echt hebben over ons consumptiegedrag, consumptievermindering en een andere leefstijl. Als de VVD zegt dat we onze leefstijl niet hoeven aan te passen, mag dat best tegenspraak krijgen. Klimaat gaat over ons koopgedrag bij Primark en Action, over onze vliegreizen, over het eten van vlees. Dat hoeft echt niet alleen met het opgeheven vingertje. Eerder gaat het over spreken over wat van waarde is. Wie willen we zelf zijn voor de wereld van morgen? Wat voor gemeenschap zijn wij? We mogen hoopvolle perspectieven

schetsen. Idealen hebben een grote motiverende kracht.

Christelijk-sociaal klimaatbeleid

Wat betekent dit voor nu? We spreken in Nederland met elkaar over het klimaatbeleid. De overheid moet daarin handelen en dat mag best ambitieus. Er moeten knopen doorgelicht worden en de ChristenUnie heeft daarbij gelukkig een eigen, ambitieuze inbreng. De uitdaging is om de inspiratie uit de eigen traditie en de omstandigheden in deze tijd bij elkaar te brengen. Denkend aan Groen komen we daarom uit bij een klimaatbeleid met oog voor elkaar. We spreken elkaar aan, maar hebben de waarheid niet in pacht. We laten de ander in zijn waarde, maar doen wel een beroep op hem of haar. We zijn bescheiden, maar gepassioneerd. Dat is een christelijk-sociaal klimaatbeleid, met inspiratie uit oude bronnen.

Onze tijd vraagt om het tegen het licht houden van de eigen traditie, maar de basis hoeft niet overboord. De condities in de dagen van Groen en zijn navolgers Kuyper en Dooyeweerd zijn niet meer de condities van vandaag. Het ordenende verband van de natiestaat maakte plaats voor een globe met nieuwe uitdagingen van formaat. De geschiedenis ontwikkelt, de ontwikkelingen gaan door. Zolang dat gebeurt, is er hoop en vernieuwing. Gods handelen in de geschiedenis gaat door. Het geloof in die God inspireerde de grote denkers in de christelijk-sociale traditie. Het geloof in diezelfde God inspireert ons om ons in te zetten voor een duurzame wereld. Bij het opruimen op het Wetenschappelijk Instituut kon er best het een en ander naar de milieustraat, maar onze oude bronnen blijven we bewaren.

Groenlezing 2019

**Donderdagavond 28 maart
De Zalen van Zeven, Utrecht**

Gaat het over verduurzaming, dan gaat het over botsende belangen. Verduurzaming is noodzakelijk, maar kost ook veel. Kiezen we voor een goed leefklimaat voor de lange termijn, dan moeten we ingrijpende maatregelen nemen voor de korte termijn. En terwijl verduurzaming 'klimaatdrammers' niet snel genoeg kan gaan, wordt aan de andere kant hard op de rem getrapt.

In de Groenlezing van 2019 nodigt Dr. Martine Vonk ons uit tot een ander perspectief op duurzaamheid. Daadwerkelijke verandering begint niet bij argumenten en tegenstelling, maar in ons hart. Daar is plaats voor verwondering over Gods schepping en begint verbinding tussen mensen in de zorg voor die schepping. Alleen vanuit die radicale houding (radicaal is: 'vanuit het hart') kan een echt duurzame samenleving ontstaan. Maar hoe komen we daar? En welke rol heeft de politiek daarin?

Martine Vonk is gepassioneerd denker over duurzaamheid en gerechtigheid. Ze was medeoprichter van natuurorganisatie A Rocha en lector Ethiek en Technologie bij Saxion in Deventer/Enschede. Voor de ChristenUnie was ze voorzitter van de partijcommissie Duurzaamheid. Ook is ze lid van het Curatorium voor het Wetenschappelijk Instituut en is ze verantwoordelijk voor het rapport *Duurzaamheid, kiezen voor kwaliteit* uit 2011.

De Mr. G. Groen van Prinstererlezing ('Groenlezing') wordt jaarlijks georganiseerd door het Wetenschappelijk Instituut. Het WI nodigt ieder jaar een prominente spreker uit om via de lezing een nieuw perspectief aan te reiken voor de christelijke politiek.

De Groenlezing van 2019 wordt uitgesproken in een sfeervolle kerkzaal van De Zalen van Zeven, in hartje Utrecht. Wij nodigen u van harte uit voor de lezing en het gesprek met Martine Vonk over radicale duurzaamheid die niet verdeelt, maar verbindt.

Meer informatie | wi.christenunie.nl/groenlezing2019

Erfzonde

Deze maand gingen grote groepen middelbare scholieren de straat op om te demonstreren. 'Klimaatspijbelaars' worden ze genoemd. Een uitstekende kandidaat voor het Van Dale Woord van Jaar, editie 2019. Ze protesteren tegen... ja dat is een beetje lastig. Ze protesteren tegen klimaatopwarming. Maar volgens mij is niemand daar voor, dus om dan te gaan protesteren lijkt me wat overbodig. Ze demonstreren voor... ja dat is ook een beetje lastig. Ze willen dat de overheid steviger ingrijpt bij milieuvuiling. Maar dat kost geld. En ook de klimaatspijbelaars hebben nu eenmaal geen geld.

Het is met deze sympathieke jongelingen als met hun volwassen tegenpolen, die in gele hesjes gehuld door heel Europa demonstreren tegen de Europese Unie en deze of gene premier of president. Maar gevraagd naar wat ze nu concreet willen, is het meest gehoorde antwoord 'meer geld'. In dit opzicht zijn de spijbelaars tenminste nog idealistisch gemotiveerd. Maar beide groeperingen geloven in de idee-fixe van 'gratis geld'. En dat idee wordt vaak gevoed door sluwe politici, die surfen op electorale golfbewegingen.

Grofweg zijn er drie groepen die voor de voorgestelde milieumaatregelen moeten opdraaien: de overheid, de bedrijven of de burgers, die tegelijk ook consumenten zijn. De overheid wordt echter grotendeels gefinancierd door burgers en bedrijven. En de bedrijven wentelen die belastingen en eventuele milieuboetes gewoon af op diezelfde burgers. In ieder scenario betaalt iedereen altijd veel geld. En niemand wil die boodschap uitdragen.

De klimaatspijbelaars: het zijn pionnen in een duister politiek spel waarin met geld, verantwoordelijkheden en problemen wordt geschoven. Ze worden bejubeld door progressief Nederland omdat ze de laatste verbeelding zijn van een pijnloze energietransitie. Ze worden verguisd door behoudend krachten, die – en niet ten onrechte – opmerken dat diezelfde scholieren niet zo makkelijk weg zouden komen met demonstreren tegen buitenlanders of voor kernenergie. De stem van de jeugd krijgt immers alleen ruimte als spreekbuis voor de ouderen.

Eén ding zijn ze zonder meer: slachtoffer van een nieuwe erfzonde, die wij aan het begaan zijn. Zij zullen boeten tot in de zevende generatie voor de fouten van hun voorvaders. Ooit wordt de rekening opgemaakt, en dan zijn wij er niet meer om die te betalen. Zij wel.

COLUMNIST Dr. Frank Bosman is cultuurtheoloog

Interview met dr. Shivant Jhagroe

‘Milieu gaat ook over macht’

Dat de verduurzamingsagenda nooit los mag worden gezien van sociale rechtvaardigheid, daarover lijken alle politici het eens. Maar dat is eigenlijk pas sinds kort. De jonge en geëngageerde wetenschapper Shivant Jhagroe pleit al sinds 2010 voor een integrale benadering van klimaat en sociale rechtvaardigheid. Vanuit zijn wetenschappelijke analyses bekritiseert hij de macht en vraagt hij aandacht voor kwetsbaarheid. Jhagroe roept de politiek op om leiding te nemen, en te werken aan samenhangende oplossingen.

Door Wouter Beekers

Klimaatrechtvaardigheid is een belangrijk onderwerp in het politieke debat van vandaag. Hoe kwam u bij dit thema terecht? | “In 2010 kreeg ik de kans een promotieonderzoek te doen bij het Rotterdamse onderzoekscentrum DRIFT. Mijn promotoren Dirk Loorbach en Jan Rotmans staan bekend om hun studie naar grote transitie, zoals die rond het milieu. Ik heb mijzelf altijd als kritische leerling beschouwd. Ik zag dat wetenschappers nadachten over sociale ongelijkheid als vraagstuk van macht, maar over milieu vooral in technische termen. Ik heb dat eigenlijk nooit begrepen. Milieu gaat ook over macht.”

Macht, waarom wilt u het daarover hebben als wetenschapper? “Wetenschap gaat over dit leven, en over deze samenleving. Ik volg de Franse filosoof Alain Badiou, hij suggereert terecht dat maatschappelijke woede en theoretische woede hand in hand moeten gaan. Als wetenschapper en als burger verbaas ik me over het gebrek aan aandacht voor de samenhang tussen de duurzame transitie en groeiende ongelijkheid. Ik wil dat adresseren.”

Niet lang na het verschijnen van uw proefschrift, verschenen in Frankrijk burgers in gele hesjes langs de snelweg, om te protesteren tegen verhoging van de benzineprijzen. Dacht u: ‘Zie je wel’? | “Het verbaasde me niet dat dit sluimerende probleem in een gepolariseerd land als Frankrijk als eerste aan de oppervlakte kwam. Die gele hesjes moeten we ook niet romantiseren of isoleren, er speelt ook een breder ressentiment tegen de politieke elite. Maar inderdaad speelt de samenhang tussen verduurzaming en groeiende sociale ongelijkheid ook een belangrijke rol. De milieupolitiek van Macron komt misschien voort uit goede bedoelingen, maar waar komt de rekening van die bedoelingen te liggen?”

En was toen ook de Nederlandse politiek wakker geschud? “Er vond in het Nederlandse debat een kentering plaats. Toen aan het begin van mijn onderzoek partijprogramma’s bestudeerde, leefde dit thema nauwelijks. Vandaag de dag is dat wel anders. Ik denk zelf dat voor ons de situatie in Groningen een *wake-up-call* is geweest. Groningen is voor Nederland een wingewest geweest, maar daar zitten de mensen nu met scheve huizen. Groningen heeft bij ons het onderwerp van de collectieve energierekening op de agenda gezet.”

PERSONALIA
Dr. Shivant Jhagroe is verbonden aan de Universiteit Leiden. De bestuurskundige en historicus promoveerde in 2016 op onderzoek naar kansen en keerzijden van duurzame stedelijke transitie. Jhagroe is een geëngageerde wetenschapper en publicist. Zo was hij eerder verbonden aan de progressieve denktank Waterland.

De burgers houden de politici dus scherp? | “Er zit ook wel een zekere ironie in de opstelling van de burger. Vlak nadat de gele hesjes hun protesten begonnen, vond iets verderop in België een massale klimaatmars plaats. En vandaag de dag hebben we natuurlijk de klimaatspijbelactie. Het is dus de vraag of het wel helemaal duidelijk is wat wij als burgers willen. Sterker nog, misschien wil de burger wel een groener en gezonder beleid en is de burger zelfs bereid daarvoor de straat op te gaan. Maar als de politiek dan de wissel omzet en de burger de rekening gepresenteerd krijgt, dan staat dezelfde burger een jaar later misschien wel zelf in een geel hesje langs de weg.”

Dat klinkt als een situatie waar we maar moeilijk uit kunnen komen | “Hier is dus politieke leiding nodig, om niet in deelbelangen te blijven hangen. Al roepen politici vandaag de dag natuurlijk veel over dit thema in de krant, ik ben daar nog niet zo gerust op. Met oog op de achterban duwt de ene even de ene kant op, de volgende weer de andere kant. Wat nodig is, is dat we consequent en radicaal over maatschappelijke problemen na durven denken. Een radicaal duurzaamheidsbeleid is dus nodig. Wie problemen radicaal aanpakt, pakt ze bij hun wortel – ‘radix’ – aan. En als je goed kijkt, dan zie je dat problemen samenhangen en dus ook alleen maar in hun samenhang kunnen worden aangepakt. De ongelijkheid in onze samenleving is veel te vaak vanuit één perspectief bekeken. Economische ongelijkheid, sociale ongelijkheid en culturele ongelijkheid: ze kunnen niet los van elkaar worden gezien. Denk even aan vroeger, toen ging het begrip ‘klimaat’ niet

alleen over natuur, maar ook over waar je sociaal gezien vandaan kwam. Als we het hebben over wat ik ‘groene ongelijkheid’ noem, moet dat breed worden gezien.”

Dat klinkt nog wat abstract en theoretisch, wat heeft dit te maken met de klimaatdoelen? | “De duurzame agenda heeft alles te maken met groeiende ongelijkheid, op al deze drie de thema’s. Bij economische ongelijkheid gaat het gewoonweg om onze financiële mogelijkheden. Kijk, we kunnen wel enthousiast over zonnepanelen praten, maar de meeste burgers hebben helemaal niet het geld om hierin te investeren. Lees de rapporten van een econoom als Thomas Piketty of van Oxfam Novib: de ongelijkheid groeit in de wereld en dat gaat Nederland niet voorbij. Ik noem maar even de voedselbanken in ons land, prachtig maatschappelijk initiatief natuurlijk, maar tegelijkertijd een schandaal dat die bestaan.”

Dan speelt er ook nog sociale ongelijkheid? | “Naast onze economische mogelijkheden hebben we ook nog sociale kansen hebben. Jij hebt misschien zonnepanelen, omdat je maat op de tennisbaan, via een bevriende ambtenaar hoorde van subsidiemogelijkheden. Maar denk je dat iedereen dat soort contacten heeft?”

En wat bedoelt u in dit verband met culturele ongelijkheid? | “In mijn promotieonderzoek heb ik veel interviews gedaan. Ik sprak eens een Rotterdammer, die vertelde dat hij met een vriend naar de McDonalds ging, waar hij een salade bestelde. De reactie van zijn vriend was:

“he, je bent toch geen homo?” Daar kun je natuurlijk hard om gaan lachen, maar dit zegt iets over culturele identiteit. In een belangrijk deel van de samenleving speelt mannelijkheid een rol van betekenis. Denk aan de gehaktballen, die we volgens *De Telegraaf* zouden moeten opgeven volgens de klimaatdrammers.”

Een multicultureel drama, maar dan op klimaatgebied? | “Ik denk dat het belangrijk is dat we de identiteitsdiscussie verbinden aan de sociale ongelijkheid en de duurzaamheidsopgave. In de Verenigde Staten bestaat nu al een debat over environmental racisme. Al sinds 2010 wordt daar gesproken van zogenaamde *food deserts*, waar in een straal van een paar kilometer geen gezond eten meer te krijgen is. En wel eens gehoord van de *Flint water crisis*? Bezuinigingen in Michigan leidden tot drinkwatervervuiling, die eigenlijk nooit is opgelost. Wie gezond water wil drinken, moet de supermarkt in. En wie denk je dat in deze gebieden wonen? Dat is een grotendeels een minder geprivilegieerd en Afrikaans-Amerikaanse bevolking. Hier zie je dat klassenverschil niet op het netvlies staat van de politieke elite, of dat men er selectief blind voor is.”

Dus ongelijkheid is probleem en gevolg tegelijk van de klimaattransitie?

“Jazeker, ook gevolg. Ik deed mijn promotieonderzoek deels in Rotterdam. In volkswijken in de Binnenstad hebben ze *copygardens* gerealiseerd. In wijken waar nauwelijks groen en ruimte te vinden was, ontwierp men een levensgrote foto van een bos op een zijgevel. Goed bedoeld natuurlijk, maar in feite is dit een grote ‘groene

fopspeen’. En zet daar dan eens het project *Uit je eigen stad* tegenover, ook in Rotterdam. Een stadsboer krijgt ruimte om eigen voedsel te verbouwen, op kleine schaal dieren te houden en dit aan te bieden in een winkel en een restaurant. Geweldig initiatief natuurlijk. Maar ben je er wel eens geweest? Denk je dat zo’n buurtwinkel en restaurant een beetje betaalbaar zijn? Voor yuppen misschien ja. Het is een centrum van eco-hipsterificatie. En dan hebben we het nog niets eens over de internationale dimensie van dit vraagstuk. De miljoenen die in steden als New Delhi en Beijing lijden als gevolg van de luchtverontreiniging. Of de steeds grotere groep klimaatvluchtelingen, een probleem dat bijvoorbeeld direct is verbonden aan het conflict in Syrië.”

Tjonge, makkelijker wordt het er niet op “Ik heb ook niet gezegd dat het makkelijk is. Je hoort van mij natuurlijk graag de integrale oplossing. Maar ik denk dat de politiek hier de hoofdrol moet spelen, omdat we het uiteindelijk hebben over macht en verdelingsvraagstukken. Er is leiding nodig vanuit een progressieve, ambitieuze agenda. Niet lang geleden strandde de coalitie in Rijswijk. De VVD vond de besluitvorming rondom een klimaatbeleid te snel gaan. Volstrekt waanzinnig natuurlijk. Oog voor draagkracht is nodig, maar ambitie en tempo evenzeer.”

Misschien moeten we maar geen klimaattafels meer organiseren dan?

“Die klimaattafels zijn natuurlijk een typisch Nederlandse oplossing. Als we een probleem hebben dan gaan we polderen. Maar bij samenhangende ongelijkheid is dat heel erg ingewikkeld. Politici moeten

hier richting wijzen en kaders geven. Daarna kunnen maatschappelijke partners aan de slag met een concrete agenda: met een duidelijke opdracht om problemen in hun samenhang aan te pakken.”

Tegenwoordig verwachten we ook veel van de lokale politiek en wordt de precieze uitwerking van plannen overgelaten aan Regionale Energie Strategieën (RES) “Dat is mooi. En ook daarvoor geldt: binnen duidelijke kaders en met veel ambitie. Wat mij betreft gaan gemeenteraadsleden en ambtenaren vooral de wijk in, met mensen praten. Hier in het Haagse Laakkwartier heb ik daar wel mooie voorbeelden van gezien. Ambtenaren ontdekken dan dat mensen aan het rondkomen zijn, en duurzaamheid onderaan de prioriteitenlijst staat. Ze moeten de kunst ontdekken om duurzaamheid te verbinden aan de portemonnee. En dat kan vaak heel goed, denk maar eens aan wat er met woningisolatie gebeurt.”

Dit klinkt allemaal wel heel aards. Moet het ook nog gaan over onze moraal? “Natuurlijk, denk aan Rutger Bregman, die terecht de idealistisch elite van onze wereld aanspreekt op het eigen vlieggedrag. Wie niet leeft vanuit cynisme, maar vanuit idealen, moet ook moreel consistent willen zijn. Maar tegelijkertijd moet je wel blijven oppassen dat je niet gaat psychologiseren, en oog verliest voor de structuren waarbinnen mensen keuzes maken. Het belangrijkste morele debat vind ik die over het neoliberalisme in onze tijd. We zijn de gemeenschap vergeten. Oftewel: de gemeenschap dat is voor ons de markt, bedrijven en consumenten. Maar we zijn in de eerste plaats mensen op een planeet. Over technische maatregelen

en doorrekeningen moet waarschijnlijk altijd gesproken worden. Maar belangrijker nog is de vraag: welke samenleving verbeelden we ons nu eigenlijk? Dat is ten diepste een morele en politieke vraag. En gesprek daarover kan ons nieuwe energie en beweging geven.”

Als we het hebben over structurele maatregelen: zijn een CO₂-belasting en een vliegtaks dan op hun plek? | “Dat kunnen allebei hele goede maatregelen zijn. Maar het kan ook symboolpolitiek worden. En belangrijker: de rekening van prijsbeleid komt altijd onevenredig zwaar bij de meest kwetsbaren te liggen. Daarom moet je duurzame keuzes altijd in samenhang met ongelijkheid bezien en aanpakken.”

Ziet u nog een bijzondere rol voor de ChristenUnie, als het gaat om het debat over duurzaamheid en sociale ongelijkheid? | “Ik vind de ChristenUnie een hele interessante politieke partij in deze tijd. We leven natuurlijk in een postchristelijke tijd. Religie en spiritualiteit worden al snel gedemoniseerd. Een partij als de ChristenUnie is al snel een beetje subversief, een beetje dwars. En dat zie ik als een kans. Als je niet midden in het centrum van de macht zit, kun je op een nieuwe manier over de samenleving blijven nadenken. En volgens mij heeft het christendom veel aandacht voor gelijkheid, voor relaties tussen mensen en mens en natuur en is er aandacht voor kwetsbaarheid. Ik zie dat bij iemand als Cornel West, een Amerikaanse filosoof, die zijn christelijke geloofsmotivatie verbindt met radicale maatschappijkritiek. Ja, ik denk dat er in dit debat een mooie rol kan liggen voor de ChristenUnie.”

Klimaatverandering

De mens oefent invloed uit op het klimaat door de emissie van stoffen als **kooldioxide (CO₂)**, **methaan (CH₄)** en **lachgas (N₂O)**. Deze stoffen houden warmtestraling van de aarde vast, de zogenaamde **broeikaswerking**. Hierdoor vindt opwarming van de aarde plaats.¹

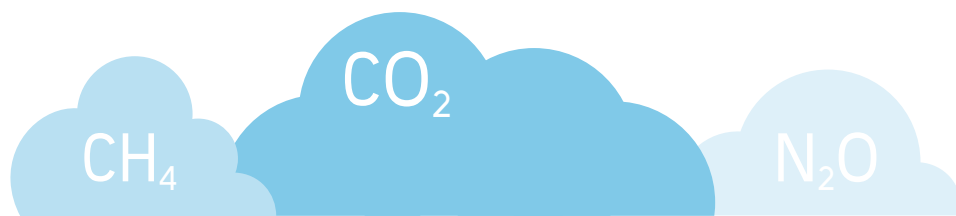
per huishouden jaarlijks

15 ton CO₂

Als we de CO₂-uitstoot drastisch weten te **verminderen** warmt de aarde verder op met **0,3 tot 1,7 °C** aan het eind van deze eeuw. Als we de uitstoot van broeikasgassen niet sterk verminderen dreigt het aan het eind van deze eeuw **2,6 à 4,8 °C** warmer te worden.²

0,3-1,7 °C

De winters worden zachter en het wordt natter. Dat zien we nu al: In 1910 bedroeg de gemiddelde **neerslag 695 mm** en in 2015 is dat opgelopen naar **880 mm**. Dat is een toename over **106 jaar met 27%**. Dat lijkt mee te vallen, maar kan toch voor grote problemen zorgen. Bovendien worden de zomers juist droger en heter.³

27 %

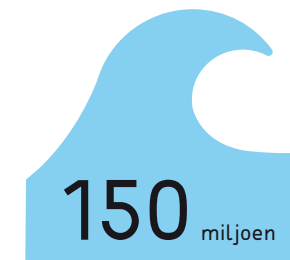
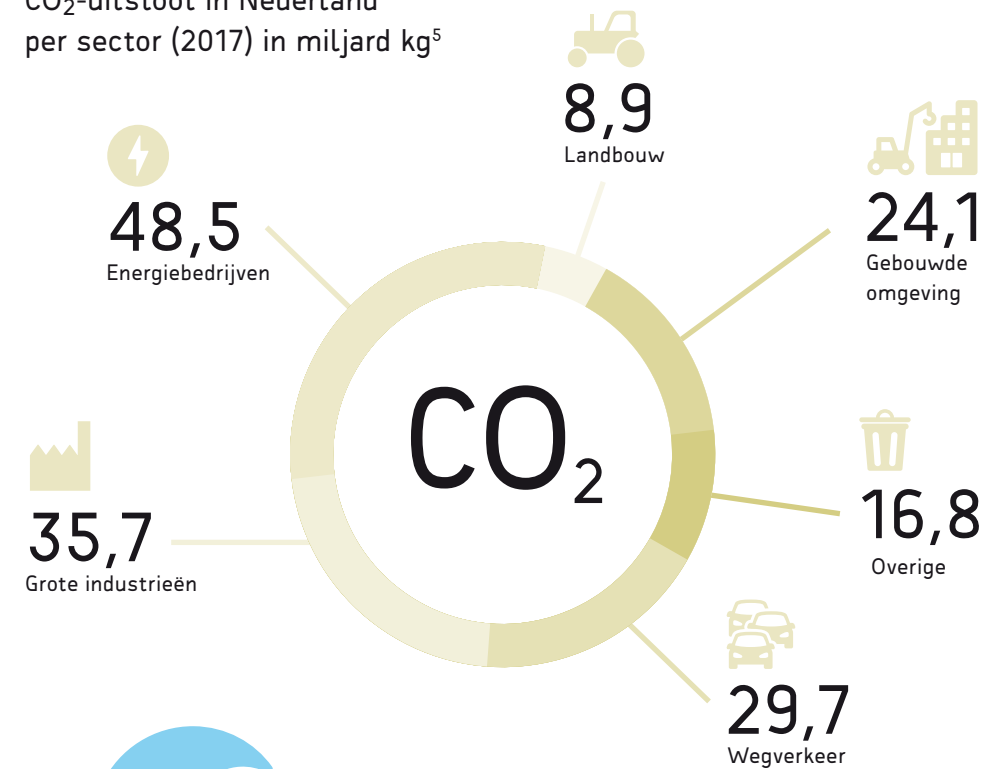
48,7 miljard

Als Nederland een adequate bijdrage wil leveren aan het Klimaatakkoord van Parijs, is **80 tot 95% CO₂-reductie** in 2050 nodig. PBL in 2030 bijna de helft (49%) minder broeikasgassen uitstoten dan we in 1990 deden. Dat is **48,7 megaton (48,7 miljard kilogram)** minder broeikasgassen dan met bestaand beleid al zou moeten worden gerealiseerd.⁴

80-95 %

CO₂-uitstoot in Nederland per sector (2017) in miljard kg⁵

Doordat woongebieden onbewoonbaar worden, komen er steeds meer klimaatvluchtelingen. De schatting is nu dat er rond 2050 zo'n **150 miljoen mensen** ontheemd zullen raken.⁶

Vuur: het Schilderskwartier in Woerden is niet zomaar gasvrij

In Den Haag is het politieke debat over het klimaatakkoord volop gaande. Nederland moet nu toch echt aan de slag met energiebesparing. Bovendien moeten we, omdat de Groningse gaskraan dichtgaat, van het aardgas af. De overgang van fossiele naar hernieuwbare energie wordt *het* politieke onderwerp van de komende jaren. In Woerden hebben we laten onderzoeken hoe we een jaren-zestig-wijk van het gas af krijgen: het Schilderskwartier. Dit artikel bespreekt mijn ervaringen als wethouder op dit dossier. Wat zijn de pijnpunten, wat moet de rol van de Rijksoverheid zijn en waar moet je als bestuurder op letten?

Door Tymon de Weger

In 2015 startten we samen met de woningcorporatie met de renovatie van 39 huurwoningen naar Nul-op-de-meter in het Schilderskwartier, onze jaren-zestig-wijk. Daar hebben we veel van geleerd. De kosten pakten in de praktijk toch flink hoger uit dan gedacht. Tegelijk met de renovatie van de huizen hebben we een realistische berekening gemaakt voor de hele wijk van ruim negenhonderd woningen. Het bleek dat voor rijtjeshuizen uit de jaren zestig de investering in gasvrij maken niet terugverdiend kan worden binnen de levensduur van de elektrische installaties. Er moet dus geld bij. Per woning ligt het onrendabele deel tussen de € 15.000 en € 25.000. Hieronder bespreek ik de vijf problemen die de proef in Woerden opleverden.

Probleem 1: dubbele lasten | Eigenaren van nieuwere huizen – zeg vanaf de jaren '80 – die al redelijk tot goed geïsoleerd zijn, kunnen de investering naar gasvrij glansrijk terugverdienen. Hoe nieuwer het huis, hoe meer je kunt overhouden op de energierekening. Maar bezitters van oudere huizen blijken maandelijks juist op hogere tot zelfs dubbele energielasten uit te komen. Daarmee hebben we het wel over de helft van alle 7,8 miljoen woningen in ons land. Bewoners die dat door krijgen, kiezen natuurlijk niet zomaar voor verduurzamen van hun huis. Je huis van het gas af is alleen haalbaar indien betaalbaar. In Woerden moet er voor het gasvrij maken van het Schilderskwartier alleen al 20 miljoen euro bij. Op landelijke schaal omgerekend is het tekort maar liefst 75 miljard euro. Dat is de komende dertig jaar – tot 2050 – ruim 2,5 miljard euro per jaar. Het Klimaatakkoord heeft dit probleem niet onderkend, laat staan opgelost.

Probleem 2: de planning | Behalve de financiën vormt ook de planning een probleem. Netbeheerder Stedin heeft ons het tijdschema voor het geleidelijk opruimen van het gasnet opgegeven. Ze beginnen met de oudste wijken, die moeten rond 2030 van het gas af. Dat buizenstelsel ligt er al vanaf de jaren zestig en is tegen die tijd zeventig jaar oud en zwaar verouderd. De nieuwste wijken zijn tegen 2050 aan de beurt. Klinkt logisch, maar het dilemma is nu juist, dat juist bewoners van de oudste wijken hun huis dus niet op eigen financiële kracht gasvrij kunnen maken! Nu niet, laat staan tegen 2030, want gas wordt ook nog duurder.

AUTEUR
Tymon de Weger is wethouder Duurzaamheid in Woerden.

SAMENVATTING
• Huizen die ouder dan de jaren '80 zijn, kunnen een gasvrije installatie niet terugverdienen; het onrendabele deel per huis ligt tussen de € 15.000 en € 25.000.
• Het is naïef om te veronderstellen dat huiseigenaren dat deel allemaal zelf kunnen opbrengen; het Rijk zal, om echt gasvrij te worden, bij moeten springen.
• De omgang met bewoners, onder te verdelen in 'de voorlopers', 'de tegenstanders' en 'de twijfelaars', moet zorgvuldig.

Probleem 3: gas wordt duurder, gasvrij gaat niet | Minister Wiebes wil dat de gasprijs de komende jaren geleidelijk opgeschroefd wordt, om huiseigenaren te stimuleren de overstap van gas naar hernieuwbare energiebronnen te maken. Want daarmee wordt het alternatief goedkoper dan gas, en loont de investering, is zijn redenering. Maar zo steunt de minister alleen mensen met een nieuwere woning, voor wie het toch al niet zo'n probleem is. Bewoners van oudere huizen laat hij (onbedoeld) in de steek. Ik vrees, dat ik kan uittekenen wat Nederlanders in die situatie gaan doen. In Frankrijk trekken mensen in zo'n geval gele hesjes aan...

Probleem 4: gebouwen kunnen (nog) niet lenen | Ook is financiering van grotere investeringen voor huiseigenaren niet zo simpel. Banken bieden nog geen gebouw-gebonden leningen aan (leningen zijn nu persoonsgebonden) en gemeenten hebben daar nog geen goed alternatief voor. In het Klimaatakkoord is dit punt wel onderkend, maar het gaat nog jaren duren voordat dit wettelijk geregeld is. Tegelijk zien wij in Woerden dat de groene banken en ook lokale banken graag mee willen denken. Maar het mogelijk maken van gebouw-gebonden leningen moet landelijk geregeld worden door een wetwijziging in het Burgerlijk Wetboek. Zonder dat kunnen lokale banken en overheden er niet aan beginnen.

Probleem 5: huizen en eigenaren zijn allemaal anders | Diederik Samson, voorzitter van de tafel Bebouwde Omgeving van het Klimaatakkoord, denkt met vele deskundigen dat we het

gasvrij maken van onze koopwoning gemiddeld genomen uit eigen zak kunnen bekostigen. Maar ja, dat is een gemiddelde. We kwamen er in Woerden achter dat de gemiddelde huiseigenaar en de gemiddelde woning niet bestaan. Elke situatie is *echt* anders. In het Schilderskwartier hebben ruim zeventig huiseigenaren op kosten van de gemeente een energiescan laten doen. Er zijn maar elf verschillende woningtypen, maar sinds de jaren zestig is geen huis gelijk gebelevend. Het in één keer aanpakken van hele huizenblokken blijkt daardoor een illusie: gemiddelden bestaan gewoonweg niet.

Koophuizen zijn particulier bezit waarover dus de eigenaar, en niet de overheid gaat. Dat betekent dat elk huishouden de komende jaren zelf zijn eigen tempo bepaalt, afhankelijk van het toekomstperspectief. De hele operatie zal jaren gaan duren en per woning moet er maatwerk geleverd worden. Daarmee wordt de energietransitie in de oudere wijken een operatie, die vergelijkbaar is met de stadsvernieuwing zoals we die nog kennen uit de vorige eeuw. Met de bijbehorende bekostiging, want gemeenten hebben daarvoor gewoonweg geen geld.

Rol van het Rijk | Bovenstaande hindernissen zullen op rijksniveau geregeld moeten worden. Allereerst zal men daar goed moeten luisteren naar de ervaringen op lokaal niveau. Bovendien moet men het denken in gemiddelden afleren. Het gaat voor eigenaars van oude huizen om enorme investeringen die de meesten van hen niet op kunnen brengen. Gemeenten kunnen de overwinst op nieuwe woningen niet omslaan naar de eigenaren van oudere huizen. Er moeten

dus flinke bedragen per woning bij, anders gaat er niets gebeuren in die oudere wijken. En zo zal het Rijk die andere dilemma's van de planning, de energieprijzen, de financieringsregels en de bekostiging van de stadsvernieuwingsoperatie samen met gemeenten moeten oplossen.

Bewoners moeten mee, maar hoe?

Naast het technische en financiële plaatje hebben we in Woerden ook ervaren hoe het is om als gemeente over het thema gasvrij met een wijk in gesprek te gaan. De eigenaar van een onroerend goed is de baas over zijn eigendom. Je kunt daarom mensen niet verplichten grote bedragen te investeren in hun woning. Ga maar voor een volle zaal wijkbewoners staan en vertellen dat zij de komende tien jaar van het gas af moeten, omdat de netbeheerder dan de buizen uit de grond gaat halen. Boosheid en wantrouwen zijn je deel. Mensen worden oprecht ongerust, boos, emotioneel en gaan allerlei uitvluchten bedenken. Psychologisch gezien is dat heel begrijpelijk. Zij ervaren dat er iets ongrijpbaars op hen afkomt en schieten in de ontkenning.

In Woerden hebben we geleerd dat je op die manier het gesprek met huiseigenaren onmogelijk aan kunt gaan. Inmiddels zijn we twee jaar in gesprek met de wijk en weten we dat we naast bewoners moeten gaan staan en niet boven hen. Wij zijn er om te helpen, niet om op te leggen. Gemeentes krijgen in de Warmteplannen straks de bevoegdheid om huizen per wijk van het gas af te halen. Eerlijk gezegd denk ik dat dit niet zonder slag of stoot gaat. Mensen die dat niet kunnen betalen, afsluiten van het gas, dat kan de overheid echt niet maken.

Drie soorten mensen | Bij bewonersbijeenkomsten bleek dat er drie groepen zijn te onderscheiden: voorlopers (ca. 25%), tegenstanders (ca. 25%) en de middengroep (ca. 50%).

Bij bewonersbijeenkomsten zijn het de *tegenstanders*, die sterk de boventoon voeren. Begrijpelijk, want het is overmacht en ook angst voor het onbekende, die hen drijft. Het is de groep, die sterk in de ontkenning schiet. Vaak hebben tegenstanders trouwens gewoon gelijk. Zoals die meneer van in de tachtig, die aangeeft dat je van hem echt niet kunt verwachten dat hij nu nog gaat investeren in de toekomst van zijn huis. Of die werkloze, die echt niet kan zeggen of hij de komende jaren nog aan het werk gaat komen.

Dan zijn er *voorlopers*, die al lang van alles aan hun woning gedaan hebben: isoleren, zonnepanelen, warmtepompen, enzovoorts. Voorlopers willen graag hun ervaringen delen maar zij spreken dan alleen de middengroep aan. Want van zich sterk manifesterende tegenstanders worden de voorlopers dan weer heel boos. Ze voelen zich met hun positieve ervaringen niet serieus genomen; ze komen in het verbale geweld van de tegenstanders niet meer goed aan bod.

En er is die grote *middengroep*, mensen die het nog niet weten, de twijfelaars, de mensen die het allemaal nog niet kunnen overzien, ofwel: de zwijgende meerderheid. De meesten beseffen wel dat ze iets moeten, maar overzien nog niet wat er financieel op hen afkomt en welke stappen zij kunnen zetten. Zij zoeken een handelingsperspectief. Hun vragen gaan over financiering, over tempo en over een slim stappenplan. Voorlopers zijn graag bereid om met mensen, die wel willen maar nog twijfelen, hun successen te

delen. Zet die mensen bij elkaar aan tafel en er komen mooie gesprekken tot stand.

Samen kleine stappen zetten | Deze bewoners zijn het er inmiddels over eens dat het slimmer is om de komende tien jaar kleine stappen te zetten, dan in één keer het huis van het gas af te halen. En dat de handigste volgorde is: eerst isoleren, dan zonnepanelen op het dak leggen en tenslotte de gasketel vervangen door een andere installatie, zoals een warmtepomp.

In het Schilderskwartier zien we nu dat bewoners van huizenblokken of zelfs straten elkaar beginnen te vinden en samen op willen trekken. Samen inkopen is natuurlijk ook voordeliger. Als gemeente en bewonerscoöperatie kunnen we collectieve inkoop van isolatie, zonnepanelen en installaties op de schaal van de hele wijk organiseren. Bewoners beginnen het op den duur leuk te vinden, omdat ze zelf aan het stuur komen te staan.

Tips voor bestuurders | Als wethouder neem ik alle groepen onder de bewoners serieus. Mijn ervaring is dat het verstandig is om de verschillende groepen apart te spreken. Vraag mensen vooraf of zij hun zorgen willen bespreken, of dat ze vooral willen weten wat ze kunnen doen om gasvrij te worden.

Mensen die sterk twijfelen of ronduit tegen zijn, hebben veel vragen. Het is zaak daar met respect en geduld op in te gaan. Zo wijst men graag als uitweg naar nieuwe technieken, zoals waterstof. Daarom laten we in Woerden onderzoek doen naar de vraag of het gasnet te gebruiken is om waterstof naar de huizen te brengen. De gedachte van bewoners is dat dit

hen veel kan geld schelen. Deskundigen, waaronder de gemeentelijke ambtenaren, staan niet zomaar achter zo'n onderzoek. In hun ogen is allang duidelijk: waterstof is geen alternatief. Toch is mijn advies: neem die bewonersvragen serieus, want zo win je vertrouwen en komt het goede gesprek tot stand.

De emoties kunnen hoog oplopen en richten zich al heel snel op jou als wethouder of raadslid. Als politiek bestuurder moet je daarom wel stevig in je schoenen staan en de vaardigheid hebben met die verschillende belangen en emoties om te gaan. Als je bang bent voor dit soort situaties, volg er dan een cursus over of ga iets anders doen.

Lokale politieke verschillen | De hevige discussies in de wijk leiden ook onmiddellijk tot spanningen in de lokale politiek. Er zijn politieke partijen in de gemeenteraad die klimaat-sceptisch zijn en zich scharen achter degene die luid en duidelijk hun *nee* laten horen. Gewoonlijk zijn dat politici van de VVD, de SP of van lokale partijen. Er zijn ook partijen bij, die uit puur politiek gewin het vuurtje graag via de sociale of lokale media opstoken.

Als bestuurder is het dan zaak je rug recht te houden en de juiste toon aan te slaan. En blijf eerlijk. Benoem wat je nog niet weet, neem alle partijen serieus en houd de verschillende bewonersgroepen, maar ook de politieke belangen goed uit elkaar. Voor politici die van uitdaging houden, is de portefeuille duurzaamheid een mooie taak.

Aarde: kringlopen in en rond de landbouw

De landbouw staat op een kruispunt. Op de oude voet doorgaan is geen optie meer gezien klimaatverandering, milieubelasting en de teloorgang van biodiversiteit. Boeren willen het anders. De toekomstvisie van minister Schouten wijst de weg naar kringlooplandbouw in 2030. Terecht worden nadrukkelijk ook maatschappelijke partijen in deze omslag betrokken. De kringlooplandbouw is in ontwikkeling, maar kan nog beter. Om dit momentum optimaal te benutten, moeten kringlopen zo breed en robuust mogelijk verbonden worden met krachtige vernieuwingsbewegingen in de samenleving rond gezond en duurzaam voedsel. Er is niet alleen een kringloop tussen boer en natuur nodig, maar ook een kringloop waarin burgers samen met boeren betrokken zijn op natuur en voedsel.

Door Jan Huijgen

Met een eigen ministerie van Landbouw, Natuur en Voedsel (LNV) heeft de boer weer de plek en de waardering gekregen die hij zo hard nodig heeft. De minister zal, ook als vicepremier, ervoor willen zorgen dat de drie domeinen binnen dit ministerie intensief op elkaar betrokken worden. Het gaat immers om een integrale aanpak van samenhangende vraagstukken op uiteenlopende terreinen zoals bodem, biodiversiteit, voedselintegriteit, gezondheid, klimaat, waterhuishouding en landschap. Een minister die de verantwoordelijkheid oppakt voor zo'n complex dossier als landbouw in combinatie met natuur, voedselkwaliteit en gezondheid, verdient diep respect. Het is verre van eenvoudig om in een bestaand en doorontwikkeld systeem met grote belangen, stevige structuren, vaste procedures en wettelijke kaders aan de slag te gaan. Bovendien dient bij elk beleidsvoornemen rekening te worden gehouden met kabinetsafspraken en breekbare politieke verhoudingen. De marges voor ingrijpende veranderingen zijn dus beperkt, zelfs voor een minister die meermalen blijkt geeft van een hoge ambtsopvatting en om die reden in de landbouw maar ook daarbuiten veel handen op elkaar heeft gekregen.

De tijd is rijp | Nu zijn in het verleden vaker pogingen gedaan om landbouw en natuur met elkaar te verenigen. Omdat de posities toen echter te veel op de spits werden gedreven, bleven de resultaten marginaal. Ditmaal biedt kringlooplandbouw veel meer kansen. Je ziet het om je heen: overal in het land ontstaan gesprekken over nieuwe mogelijkheden omdat steeds meer mensen inzien dat de tijd er rijp voor is. Toch is het de vraag of we de ontwikkelingen in de samenleving scherp in het vizier hebben. Is het groeiende onbehagen bij burgers over de modernisering van de landbouw in de afgelopen decennia wel voldoende gepeild? Wordt de onrust over steeds grotere landbouwbedrijven overal serieus genomen? Hoe beoordelen we eigenlijk de teloorgang van de boerenstand, nu 45 procent onder de armoedegrens is gekomen?¹

Ondanks de vraagtekens bij de opvatting dat technologie het antwoord op alle vragen rond voedsel, klimaat en gezondheid zal geven, zijn we van dat denken nog niet af. Lees bijvoorbeeld het net vertaalde boek van Charles C. Mann, *De Tovenaar en de Profet*. Mann graaft dieper in de achterliggende discussies over het dominante technisch-economisch

AUTEUR

Jan Huijgen is boer op de Eemlandhoeve in Bunschoten-Spakenburg en filosoof. Hij is de derde winnaar van de Mansholtprijs (2007). Daarnaast participeert hij in verschillende netwerken waarin gewerkt wordt aan nieuwe relaties tussen boer, natuur, burger en gezondheid: Coöperatie Burgerboerderijen, de Transitiecoalitie Voedsel en De Coöperatieve Samenleving.

wereldbeeld dat rond voedsel nog altijd aan kracht wint. Of neem het nieuws dat internetgigant Amazon voor bijna 14 miljard dollar een complete supermarktketen opkoopt en drieduizend Amazon Go winkels wil bouwen. Voedselprijzen zullen verder dalen, kassières zijn niet meer nodig, en Amazon heeft straks alle data in handen om het koopgedrag nog verder te beïnvloeden. Andere Big Techbedrijven melden zich nu ook op de foodmarkt. Ook Europa zal deze krachten op de markt krijgen.

Is dat de wereld die we willen? Je hoeft geen profeet te zijn om te beseffen: ergens wordt een prijs betaald. De kosten worden afgeschoven op de vier B's - bodem, biodiversiteit, boeren, en body (ons lichaam). We kunnen de gevolgen ervan uittekenen: bodemdaling, kaalslag in het landschap, toenemende gevoeligheid voor ziektes van gewassen. In Europees verband is al eens de term *collapse* – 'ineenstorting' – gebruikt. Uiteindelijk zullen we als samenleving de rap stijgende zorgkosten moeten opbrengen. En hoe gaan we de noodzakelijke omslag naar het 'Dieet voor de 21^e eeuw' met meer plantaardige eiwitten vormgeven?

Naar een nieuw ontwerp | Dit alles vraagt om een ander toekomstperspectief. Inspiratie dat het ook anders kan biedt Sicco Mansholt, de geestelijke vader van het gemeenschappelijk landbouwbeleid in Europa. Na de Tweede Wereldoorlog zette hij een route uit als antwoord op de acute nood van toen: honger. Het tekent zijn grootsheid dat hij op latere leeftijd zijn eigen aannames ter discussie durfde te stellen.

De Eemlandhoeve is de afgelopen 25 jaar een vrijplaats geweest voor de vernieuwing van de landbouw met aandacht voor de kringlopen rond bodem, natuur en biodiversiteit. We maken expliciet de verbinding met de burgers tot in het financiële domein toe. Met bodemvruchtbaarheid als basis en dankzij de duurzame aanvoer van lokale en regionale voedingsstoffen wordt kringlooplandbouw hier al in praktijk gebracht. Vanaf het begin stonden relaties centraal: tussen boer en burger, stad en land, Creator en creatie. Inmiddels zijn hier meer dan 350 planten- en 50 vogelsoorten te vinden: Deltaplan Biodiversiteit in werking. Er bestaat nu een directe verbinding met burgers (vrienden) die via drie knoppen – 'ik doe mee', 'ik bestel', 'ik participeer' - directe betrokkenheid tonen. Zeventig van deze 'burgervrienden' hebben gezamenlijk gezorgd voor een investering van honderdduizend euro en halen hun rendement uit sociale, ecologische en natuurlijke producten. Dit concept wordt nu ook in de Coöperatie Burgerboerderijen opgepakt in nauwe samenwerking met netwerken van vernieuwers in de landbouw nationaal. De excursie 'Grootste/Breedste Boer van Eemland' trekt volop belangstelling. Verder is de ontwikkeling van een 'Pure ProefPlek' in samenwerking met 'Transitie coalitie Voedsel', een netwerk met meer dan 150 vernieuwers rondom voedsel, als plan in de maak. De stip aan de Voedselhorizon 2030 met het 'dieet van de 21e eeuw (Voedsel/Gezondheid/Planeet)' wordt hier te beleven vanaf de grond tot de mond en: gezond. Daarmee krijgt de beweging rond de Coöperatieve Samenleving – met de burgercoöperatie als derde partij expliciet naast markt en overheid – nog meer vorm. Al deze initiatieven bieden een stevig kader als proefplek voor het doorontwikkelen van ideeën richting de kringlooplandbouw en de Regionale Voedselvoorziening in Nederland.

*“Er is een kringloop nodig
waarin boer en burger zich
in één systeem bevinden.”*

Na zijn dood is de Mansholtprijs ingesteld om het fundamentele denken over landbouw en voedsel een plek te geven in het maatschappelijk gesprek. Dankzij die prijs kwam er aandacht voor de betekenis van de voedselcultuur (Carlo Petrini) en voor de onmisbare rol van landschap, bodem en biodiversiteit (Franz Fischler). Als derde mocht ik de prijs in ontvangst nemen voor de herontdekking van de agri-cultuur in de volle betekenis van het woord.

In feite hebben Mansholt en zijn navolgers al de lijnen geschetst van een nieuw ontwerp van de landbouw. Maar het wordt wel steeds duidelijker dat we er daarmee niet zijn. Er is meer nodig. Een nieuw ontwerp komt pas van de grond als de samenleving actief erbij betrokken wordt. De sector heeft betrokken burgers nodig die nieuwsgierig zijn naar de herkomst van voedsel; klanten die bereid zijn een eerlijke prijs te betalen voor voedsel. Er is behoefte aan een kringlooplandbouw maar ook

aan kringen rondom de landbouw. Een kringloop waarin boer en burger zich in één systeem bevinden, een systeem waarin de burger wordt gezien als medegenoot van de boer. Het is mooi om te zien dat dit alternatief systeem momenteel op tal van plekken *bottom-up* gestalte krijgt. Om er een aantal te noemen: Herenboeren, Burgerboeren, Heideboerderijen, Natuurinclusieve boeren, Voedselbosboeren, Multifunctionele boeren, grootstedelijke en regionale korte ketenbewegingen, coöperatieve samenlevingsinitiatieven, de Transitiecoalitie Voedsel, de ontwerprijstvraag Brood en Spelen van de Rijksbouwmeester – allemaal met veel kennis en enthousiasme opgezet.

Samenlevingswaarden | Het mooie van deze initiatieven is dat ze de bredere samenlevingswaarden als uitgangspunt nemen. Het gaat om sociale gemeenschappen in regio's waar

burgers, boeren, regionale bestuurders van dorpen, steden en provincies met maatschappelijke organisaties rond voedsel en groen, smaak, gezondheid of onderwijs hun krachten bundelen. Zo ontstaat een herwaardering van en herverbinding met het dagelijks eten. Niet de markt, maar de mens staat in deze initiatieven centraal. Daarmee bieden ze perspectief voor al die boeren in Nederland die naarstig zoeken naar nieuwe wegen in de vorm van een gezond toekomstperspectief. Alleen al om die reden hebben ze zoveel potentie dat ze naar een structureel niveau dienen te worden opgetild.

Dat laatste vraag wel meer om sturing van de overheid, zowel op het vlak van coördinatie, verdieping als integraal beleid. De Taskforce Multifunctionele Landbouw, ingesteld door het ministerie in 2006, laat zien waartoe een taakopdracht van de overheid kan leiden. Dankzij deze taskforce is een sterke impuls gegeven aan boeren om hun maatschappelijke functies – denk aan natuur, zorg, educatie, streekproducten, water – ook bedrijfsmatig op te pakken. En het vorige kabinet heeft het Internationaal Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen Covenant Land- en Tuinbouw ondertekend met daarin ook een proefproject van honderd boeren. De beweging van de Burgerboerderijen (het in betrekken van 10.000 burgers bij 100 boeren) is nu een eerste uitwerking ervan.

Een derde stap ligt nu voor de hand: een ‘Taskforce/ Incubator Sociale Innovatie Voedsel & Omgeving/Landbouw & Gezondheid (VOLG)’. Deze krijgt dan als opdracht, met mandaat van de minister, om duurzame relaties te leggen

tussen voedsel en landbouw, landschap en gezondheid. Een coalitie van burgers, boeren, (regionale) bestuurders en maatschappelijke organisaties staat in de startblokken om deze opdracht op te pakken. Tot nu toe geven ze hun eigen inbreng, ook financieel, vanuit de samenleving van onderop vorm. Wat zij echter nodig hebben is ruimte en ondersteuning om de kringen in en buiten de landbouw met elkaar te verknopen. Kringlooplandbouw als nieuw perspectief is van ons allemaal – de samenleving is er klaar voor.

Volwassen politiek alsjeblieft

Tot voor kort was ik naïef genoeg om te denken dat iedereen accepteert dat we de opwarming van de aarde moeten beperken tot 1,5°C, en dat dit een reductie van de CO₂ uitstoot tot nul in 2050 vergt. Ik dacht ook dat we het met z'n allen wel gingen redden: duurzaam opgewekte energie wint terrein, minder vlees eten werd hip, huizen met nul op de meter werden gebouwd. ‘Parijs’ stond voor de wereldwijde consensus dat we dit allemaal zouden gaan doen.

Nu begin ik me zorgen te maken. Het geopolitieke speelveld verschuift van internationaal samenwerken naar protectionisme en populisme. ‘Parijs’ staat ineens voor gele hesjes. De bewoner van het Witte Huis, die uit een sneeuwbus afleidt dat het wel meevalt met de opwarming van de aarde, vervuult het debat met een recept waartegen nog geen effectief anti-gif is gevonden: fabriceer je eigen feiten, noem de rest nepnieuws en klaar. We zien politici afzakken tot BBP-niveau. Ik doel op de partij van Bier, Bitterballen en Proefballonnen die, terwijl ik dit schrijf, voor lage benzineprijzen pleit en afkeer van ‘klimaatdrammers’ propageert.

Als het waar is wat de 15-jarige ‘klimaatdrammer avant la lettre’ Greta Thunberg (de Zweedse scholiere die het wereldwijde spijbelprotest ontketende) tegen de VN-klimaattop zei, namelijk dat wereldleiders niet ‘volwassen’ genoeg zijn om iets te veranderen, dan is dat misschien allereerst een aansporing aan burgers en ondernemers om dat zelf wel te zijn. Burgers kunnen, alleen of in een coöperatie, aan de gang met duurzame energie en woningisolatie. Ze kunnen minder vliegen en minder vlees eten. Ondernemers kunnen met duurzame innovatie en technologie laten zien dat economie en klimaatbeleid prima samengaan.

Maar uiteindelijk is het natuurlijk een aansporing aan politici zelf. We hebben de politiek echt keihard nodig om schaal te maken en ja, ook om de lusten en lasten van het klimaatbeleid eerlijk te verdelen. Voor alle politici is de opdracht om niet af te zakken tot BBP-niveau. Onze kinderen, ook de drammers onder hen, hebben recht op volwassenen die voor hun toekomst instaan.

COLUMNIST Reinier Koppelaar is redactielid van *Groen*

Lucht: vechten tegen/voor windmolens

Zonder lokaal draagvlak geen daadkrachtig klimaatbeleid: dat blijkt bij de zoektocht naar plekken voor windmolens in de provincie Utrecht. Het vlakke polderlandschap van Soest leent zich er prima voor, maar het Soester coalitieakkoord voor 2018-2022 is duidelijk over windmolens: “niet in onze polder”. Harrie Dijkhuizen, wethouder voor de ChristenUnie in Soest, en Arne Schaddelee, fractievoorzitter in de Utrechtse Staten, kruisen de degens in een gevecht tegen (en voor) windmolens.

Door Laurens Wijmenga en Lambert Pasterkamp

In het verkiezingsprogramma van de ChristenUnie-SGP in Soest staat niets over windenergie, terwijl het provinciale ChristenUnie verkiezingsprogramma er juist veel tekst aan wijdt. Kunnen jullie dit verschil verklaren? | Dijkhuizen:

“Persoonlijk ben ik voor plaatsing van windmolens in Soest. Maar ik moet er rekening mee houden dat alles rond de polder veel losmaakt bij onze inwoners van Soest. Die is zo ongeveer heilig. Er is nu nog onvoldoende draagvlak om in ons verkiezingsprogramma iets op te nemen over windmolens. Een Provinciaal verkiezingsprogramma moet wat mij betreft *bottum-up* ontstaan. Het provinciale verkiezingsprogramma zou dus een optelsom moeten zijn van de gemeentelijke verkiezingsprogramma's. Maar wij in Soest zijn niet geraadpleegd door de provinciale ChristenUnie.”

Schaddelee: “ChristenUnie raadsleden waren van harte welkom op verschillende themabijeenkomsten over ons verkiezingsprogramma. Inhoudelijk hebben we juist veel met leden hierover doorgepraat. En er zijn goede redenen om de opwekking van windenergie in Utrecht te bevorderen. Duurzaamheid is namelijk een kernwaarde van de ChristenUnie, die we als provinciale ChristenUnie graag uitdragen: we zijn immers door God aangesteld als rentmeesters van de schepping. Daarnaast heeft de provincie Utrecht ook een hele concrete opgave uit het Energieakkoord (2013): er moet in 2020 in totaal zesduizend MW windenergie op het land zijn gerealiseerd. Utrecht moet daarvan een deel voor zijn rekening nemen. De afgelopen jaren was lokaal draagvlak steeds het uitgangspunt van het provinciebestuur. Onder die voorwaarde is helaas de afgelopen jaren slechts een handjevol windmolens gebouwd. We kunnen nu echt niet meer wachten op draagvlak. Het moet niet meer gaan om de vraag of we windmolens moeten bouwen, maar waar.”

Wat betekent rentmeesterschap voor jullie politieke handelen? | Dijkhuizen: “Dat principe onderschrijf ik helemaal. Onder rentmeesterschap versta ik trouwens ook het behoud van onze groene polder. Maar ik vraag mij oprecht af waar de haast in het klimaatbeleid nu vandaan komt. Zijn we echt opeens zo begaan met het klimaat, of moet er misschien een oplossing worden gevonden voor het Gronings gas? Het voordeel is wel dat we nu de urgentie van duurzame energieopwekking allemaal voelen, maar ik proef tegelijkertijd ook een soort drammerigheid:

PERSONALIA
Harrie Dijkhuizen is wethouder voor de ChristenUnie in Soest.

Arne Schaddelee is Statenlid en lijsttrekker van de ChristenUnie in provincie Utrecht.

“Het moet nu gebeuren en iedereen moet het hiermee eens zijn”. Dat botst met een andere waarde die ik hoog houd: draagvlak. Daarmee doe je recht aan burgers. Het is voor mij een onmisbaar onderdeel van verantwoord politiek leiderschap. Als politicus vraag ik mij altijd af: “wat betekent dit voor tante Mientje uit de Rozenstraat?” Recht doen aan burgers betekent ook dat we naar hen luisteren. Het perspectief van Arne verschilt daarbij natuurlijk wel wat van het mijne: de binding tussen kiezers en gekozenen is op provinciaal niveau niet zo sterk. Mijn werk als wethouder heeft hier onmiddellijk invloed op kiezers.”

Schaddelee: “Hoe verhoudt draagvlak zich tot de van God gegeven macht die de overheid volgens Romeinen 13 heeft? Draagvlak is belangrijk, maar het volk is niet de baas. De ChristenUnie is niet voor niets tegen referenda. Burgers mogen wat mij betreft wel wat meer tegengas krijgen. Juist een gebrek aan leiderschap en aan heldere structuren zorgt voor onzekerheid. Kijk naar de jaren '90. Morele kaders en ideologische veren werden overboord gezet en er kwamen voorstellen voor directere democratie. Wat volgde was een politieke revolutie onder aanvoering van een socioloog die sprak over een ‘verweerde samenleving’. De energietransitie vraagt leiderschap.”

Dijkhuizen: “Toegegeven, als je mensen tevreden wilt stellen kun je inderdaad beter ijsjes verkopen dan politicus worden. Uiteindelijk moet de overheid een knoop doorhakken, daarin vinden Arne en ik elkaar zeker weer. Maar de koninklijke weg is wel om eerst te zoeken naar steun voor je beleid. Wat mij betreft moet in

ons democratisch systeem de stem van het volk op bepaalde onderwerpen meer gaan doorklinken. Een Soester referendum over windmolens vind ik bijvoorbeeld geen slecht idee.”

Er zijn ambitieuze doelen voor windenergie op land in het energieakkoord (2013) en klimaatakkoord (2019) opgenomen. Hoe gaan we die realiseren en houden we tegelijkertijd draagvlak onder onze inwoners? | Schaddelee:

“De doelen voor windenergie uit het energieakkoord moeten al in 2020 bereikt zijn. Dat gaat niet meer lukken. En als we blijven wachten op draagvlak, gaat dat ook gebeuren met de doelen van het Klimaatakkoord.”

Dijkhuizen: “Wanneer je het tekort aan draagvlak voor de plaatsing van windmolens negeert, kun je op korte termijn misschien een klein succesje halen, maar dan beschadig je het vertrouwen van burgers in de politiek. Uiteindelijk krijg je dan helemaal niets voor elkaar.”

Schaddelee: “Ik denk dat het wel meevalt met dat tekort aan draagvlak voor windmolens. Vaak gaat het maar om een klein aantal burgers die veel lawaai maken.”

Dijkhuizen: “Het gaat ook niet zozeer over windmolens, maar over waar ze moeten komen te staan. Bij de laatste verkiezingen is in Soest Gemeentebelangen Groen Soest de grootste partij geworden. Zij willen niets veranderen aan onze polder. Dat zie ik ook als teken dat er weinig draagvlak is voor windmolens in de polder. De polder komt dus pas in tweede of derde instantie in beeld als

locatie. Op andere plekken in Soest zijn ook mogelijkheden. Uiteindelijk zouden er in Soest zeventien turbines gebouwd moeten worden om in eigen behoefte te kunnen voorzien. Daarnaast willen we verkennen wat experimentele technieken zoals geothermie en warmte uit het asfalt van de oude vliegbasis Soesterberg kunnen opleveren. Daarmee kan ook hernieuwbare energie worden opgewekt in onze gemeente. Uiteindelijk willen we namelijk in 2050 energieneutraal zijn.”

Schaddelee: “Ik merk dat het gesprek nu van toon verandert. We hebben het nu niet meer over waar geen windmolens gebouwd kunnen worden, maar waar wel. Tegelijkertijd aarzel ik wel: gaat dit niet veel te lang duren? Ik heb al te vaak dit soort beloften gehoord.”

Soest gaat samen met de regio Amersfoort een regionale energiestrategie (RES) opstellen. Hoe werkt zo'n RES? Volgens het Democratisch Energie Initiatief zijn deze regio's niet democratisch en daarom niet legitiem. Hoe zien jullie dit? | Schaddelee: “In de RES praten raadsleden mee, dus in theorie is het een democratisch proces. Maar wat ontbreekt is eigenaarschap, iemand die echt de verantwoordelijkheid oppakt. Daarom moet elke RES een boegbeeld hebben, iemand die duidelijk uitlegt waarom voor deze strategie wordt gekozen. Mensen hebben behoefte aan leiderschap. Wat mij betreft mag de provincie als ‘trekker’ van de RES wat meer deze rol gaan vervullen.”

Dijkhuizen: “Voor leiderschap kijk ik eerder naar de wethouders duurzaamheid in

de regio. Zij hebben een belangrijke stem in de RES. En zij moeten de keuzes die worden gemaakt in de RES ook uitleggen aan hun burgers. Raadsleden moeten hun huiswerk goed doen en weten wat wel en niet kan in hun gemeente. Via de wethouders kunnen ze dan invloed uitoefenen op de strategie. Ze moeten zich flink roeren.”

Gaat het goedkomen met de relatie tussen Soest en de provincie?

Dijkhuizen: “Dat het schuurt tussen provincie en gemeente is niet erg. Het past ook wel bij de rol die de provincie heeft, als toezichhouder. We vinden elkaar altijd weer. Maar het zou goed zijn als we vanaf nu frequent contact houden. Laten we bij dezen onze telefoonnummers maar eens uitwisselen.”

Schaddelee: “Afgesproken!”

Water: een pleidooi voor verduurzaming van het waterbeheer

Onlangs mochten we onze stem uitbrengen voor het bestuur van de waterschappen. Over die verkiezingen wordt soms wat meewarig gedaan. Onterecht, want de waterschappen zijn verantwoordelijk voor het regionale waterbeheer en gaan bijvoorbeeld over het grondwaterpeil; in een dichtbebouwd en agrarisch land als Nederland is het belang van goed waterbeheer niet te onderschatten. In dat beheer moeten keuzes gemaakt worden, zeker nu de duurzaamheid van het Nederlandse waterbeheer door klimaatverandering onder druk staat. Waarom is verandering van het huidige waterbeheer noodzakelijk? En wat is een christelijk-sociaal perspectief voor deze uitdagingen?

Door Mark Zandvoort en Gersom van der Elst

De geschiedenis van Nederland is gestempeld door onze omgang met water. Het land is gevormd door de aanleg van dijken, sloten en gemalen. Hierdoor ontstonden karakteristieke landschappen, zoals veenweidegebieden en kleipolders. De term ‘waterbeheer’ gaat over de inzet van technische middelen om verschillende functies zoals wonen, landbouw en natuur te realiseren.

Het huidige Nederlandse waterbeheer kent veel uitdagingen. We willen snel neerslag afvoeren bij extreme regenval, we willen echter ook voldoende water vasthouden voor droge, warme tijden. Klimaatverandering zorgt dat de kansen op grote hoeveelheden neerslag en op drogere tijden toenemen. Het snel kunnen afvoeren van water na extreme regenval blijft onverminderd belangrijk. Tegelijkertijd leerde de droge zomer van 2018 ons dat waterafhankelijke functies zoals boerenbedrijven, natuur, scheepvaart en drinkwatervoorziening in het gedrang kunnen komen.

De polder zakt en damp | Juist het typerende Nederlandse polderlandschap – denk aan Kinderdijk en de weilanden in de Alblasserwaard – heeft grote problemen. Het gaat om kleipolders en veengronden die sinds de tiende eeuw kunstmatig afgewaterd worden zodat ze geschikt zijn voor landbouw, vooral voor veehouderij. Verlaging van het grondwaterpeil bood boeren de mogelijkheid te intensiveren, uit te breiden en hun productie te optimaliseren. Door continue bemaling zakt het grondwaterpeil en daardoor oxideert het aanwezige veen. Dit leidt jaarlijks tot de uitstoot van zeven megaton CO₂¹ terwijl de reductie daarvan juist een doelstelling is in het Klimaatakkoord. Waterstandsverlaging leidt ook tot inklinking en bodemdaling, waardoor de polder weer natter wordt en dieper bemalen moet worden. Dat zich herhalende proces brengt kosten met zich mee voor waterbeheerders. De schade door bodemdaling, bijvoorbeeld als gevolg van paalrot in funderingen, werd in 2016 door het Planbureau voor de Leefomgeving geraamd op €22 miljard in 2050.²

Daarnaast komt in kleipolders meer zout grondwater naar boven, en dat veroorzaakt problemen voor gewassen. De enige remedie tegen deze negatieve gevolgen van bemaling is vernatting, zodat bodemdaling en veenoxidatie stoppen. Dit belemmert echter de bedrijfsvoering van boeren. Gebruik van het land is bij vernatting soms helemaal niet meer of alleen

AUTEURS

Dr. Ing. Mark Zandvoort is onderzoeker bij de vakgroep Landschapsarchitectuur en ruimtelijke planning aan de Wageningen Universiteit en adviseur water en infrastructuur, Tauw BV. Zandvoort staat op plaats 6 van de lijst van Waterschap Vallei en Veluwe.

Gersom van der Elst is voorzitter van het themanetwerk duurzaamheid, studeerde Environmental Sciences aan de Wageningen Universiteit en is beleidsmedewerker Klimaat & Bossen bij de directie Inclusieve Groene Groei van het Ministerie van Buitenlands Zaken.

Ook Jos Schouten, Harm de Vries en Wilhelm Kolkman werkten mee aan dit artikel, allen lid van het themanetwerk duurzaamheid van de ChristenUnie.

seizoensgebonden mogelijk.

Ook breder zijn er uitdagingen. Het watersysteem is vaak erg nauwkeurig ingeregeld. Hierdoor is er op basis van huidige functies weinig flexibiliteit in het waterpeil mogelijk. Zeker waar intensieve landbouw plaatsvindt, maar ook in stedelijk gebied, moet de waterbeheerder zorgen voor een voldoende hoge, maar niet te hoge waterstand zodat de gewassen optimaal kunnen groeien en de funderingen van vastgoed en infrastructuur ondersteund worden door het grondwaterpeil. Lage grondwaterstanden kunnen tot inkomstenderving en schade door verzakkingen leiden.

Klimaatverandering zal in de toekomst het voorkomen van lage (grond)waterstanden vergroten. Ook leidt klimaatverandering tot zeespiegelstijging en extremere perioden van droogte. Die zorgen samen voor zoutindringing vanuit de Noordzee via de grote rivieren en het Noordzeekanaal. Zoutindringing brengt de zoetwatervoorraad in gevaar, heeft negatieve gevolgen voor landbouw en bedreigt zoetwaterecosystemen. Waterbeheerders zullen steeds minder goed in staat zijn om de gewenste peilen te handhaven en om voldoende wateraanvoer en –afvoer te garanderen. Deze gevolgen maken duidelijk: er is een transitie nodig naar een nieuwe vorm van waterbeheer die robuuster is voor klimaatextremen en veranderingen zoals bodemdaling. Vooral de agrarische sector zal de pijn van deze effecten gaan voelen, maar kringlooplandbouw kan als oplossingsrichting een bijdrage leveren.

Kringlooplandbouw als oplossingsrichting | Kringlooplandbouw staat aan

de basis van de Visie van het ministerie van LNV en minister Schouten. Biedt deze visie een deel van de oplossing voor de uitdagingen in het waterbeheer? De visie stelt namelijk: “Landbouw, tuinbouw en visserij zijn volop in beweging en willen tegemoetkomen aan wat de samenleving, de natuur, de bodem, het water en het ecosysteem van hen vragen.”³ Juist hierin zit de koppeling naar een nieuwe vorm van waterbeheer.

Waar nu het peil ingesteld wordt op bepaalde functies, zoals hoogwaardige tuinbouw of intensieve veehouderij, leidt het tegemoetkomen aan bodem, natuur en ecosysteem tot een keuze voor het meest wenselijke peil waar functies op ingericht worden. Met andere woorden: in plaats van het huidige ‘functie bepaalt waterpeil’, zou bij een kringloopvisie ingezet moeten worden op ‘waterpeil bepaalt functie’. In veenweidegebieden betekent dit dat eerst het peil zo ingesteld zou moeten worden dat veenoxidatie niet optreedt. Daarna kan gekeken worden welke functies mogelijk zijn. Hetzelfde geldt voor kleipoldergebieden, waar bodemdaling voorkomen moet worden. Een ander peil kan betekenen dat de huidige agrarische of stedelijke functies op de langere termijn niet houdbaar zijn.

Kringlooplandbouw, zoals het woord zelf aangeeft, focust op het realiseren van een kringloop van alle grondstoffen en producten die agrariërs betrekken bij hun proces. Dit heeft waterbeheer voordeelen. Kringlooplandbouw zorgt voor een betere bodemstructuur door organische stof in de bodem te brengen. De bodem neemt dan sneller water en nutriënten op, kent een hoger bergend vermogen en versnelt het vastleggen van CO₂, wat bijdraagt aan de reductiedoelstellingen.

“De idee van maakbaarheid in het waterbeheer is te ver doorgeschoten.”

Door uit te gaan van systeemcondities, zoals kringlooplandbouw voorstelt, is dus op meerdere fronten winst te behalen. Dit betekent echter niet dat er geen kosten en gevoeligheden aan dergelijke keuzes vastzitten.

Lusten en vooral lasten verdelen

Wijzigingen in waterbeheer komen met een verandering van gewoonten en culturele standaarden. Die verandering doet pijn bij betrokkenen en brengt zowel materiële als sociaal-culturele kosten met zich mee. Hoe kunnen nieuwe functies bij een ander peil gerealiseerd worden? En wat betekent een christelijk-sociaal perspectief daarvoor?

Vanuit een christelijk-sociaal perspectief bezien denken we dat de idee van maakbaarheid die onder principes in het waterbeheer ligt te ver is doorgeschoten. De schepping, zeker in veenweidegebieden,

kreunt en zucht soms haast letterlijk onder het menselijke beheer. Biodiversiteit die veengebieden karakteriseerde is verdwenen, CO₂ en methaan worden uitgestoten en veen oxideert en verdwijnt, terwijl agrarisch gebruik nu al ternauwernood rendabel is. Aan ons wordt gevraagd goede rentmeesters te zijn en waar mogelijk te streven naar herstel. Er moet echter ook een sociaal perspectief zijn: uitzicht voor agrariërs en herstel van het land binnen cultuurhistorische waarden.

Zo'n perspectief begint bovenal met aandacht voor een eerlijke verdeling van de lusten en de lasten. De hele samenleving is gebaat bij een gezonde agrarische sector en evenwichtige ecosystemen met hoge biodiversiteit. Dit betekent in het licht van de herziening van de waterschapsbelasting dat in elk geval een deel van de omschakeling van 'waterpeil volgt functie' naar 'functies volgen peil'

collectief gefinancierd moet worden. De lasten horen dus niet alleen bij de belastinggroep 'bemalen gebied: onbebouwd' terecht te komen. In de herverdeling van de lusten en de lasten zien we ook ruimte om de hoeveelheid belasting te koppelen aan de mate van duurzaam waterbeheer per deelgebied. Duurzaam waterbeheer in een polder of veenweidegebied is verhoging van het peil en dat mag beloond worden.

Een tweede criterium is het creëren van een goed perspectief op het ondernemersklimaat. Om investeringszekerheid te bieden aan agrariërs, moeten er nu keuzes voor de langere termijn gemaakt worden. Dit moet aangevuld worden met onderzoek en experimenten voor nieuwe agrarische verdienmodellen bij andere peilen en met subsidies die de productie verleggen naar natuurlijk beheer. Als er gekozen wordt voor een vanuit de boer gezien onrendabel peil, dan is een goede onteigenings- of uitkoopregeling onontbeerlijk. Deze zou ruimhartig en daadkrachtig moeten zijn.

Het is belangrijk om watervragen in samenhang te zien met natuur omdat natuurbeleid en waterbeleid elkaar beïnvloeden. De afstemming kan soms beter. We denken dan bijvoorbeeld aan flexibel maai-beheer/schouw. Wateroverlast wordt regelmatig verergerd door te laat te maaien in de zomer, onder invloed van natuurwetgeving, terwijl er ook situaties zijn waar te vroeg wordt gemaaid met droogteschade tot gevolg. Weersextremen vragen hierin meer flexibiliteit en gebiedsgerichte afwegingen. Ook zien we toegevoegde waarde van de inrichting van natuurgebieden met de dubbelfuncties natuur en wateropvang. Belangrijk is de aandacht voor weersextremen in de

herziening van de derogatierichtlijn, die bepaalt in welke mate agrariërs waterafvoer van hun land regelen in het licht van de afstroming van nutriënten, zoals fosfaat. Dit is van belang om de bodem te beschermen en de waterkwaliteit blijvend op orde te houden.

De bijdrage van kringlooplandbouw voor verduurzaming van het waterbeheer vraagt doorontwikkeling. Belangrijke succesfactoren zijn de mate waarin alle lokale belanghebbenden betrokken worden bij het vormgeven van de toekomst van hun gebied en de ontwikkeling van nieuwe verdienmodellen. Een andere succesfactor is het eerlijk blijven kijken naar de duurzaamheid van ingrepen, en een eerlijke en transparante afweging van de kosten, baten en risico's voor alle partijen. Alleen dan is er hoop op herstel van het land en het landschap, waar het Nederlands waterbeheer aan mag, of beter gezegd: aan moet bijdragen.

“In Noord-Holland hebben we het ambitieuze doel gesteld om de bodemdaling in de belangrijkste veengebieden op termijn te stoppen. De suggestie om te verkennen of ‘natte teelten’ (lisdodde of veenmos) winstgevend kunnen worden heeft voor veel onrust gezorgd bij melkveehouders in het veenweidegebied. Onderwaterdrainage wordt vaak genoemd als oplossing, maar dat effect is nog niet aangetoond. Als ChristenUnie benadrukken we dat we samen met agrariërs per gebied moeten verkennen welke mogelijkheden er zijn: gebaseerd op feiten, doelgericht maar niet overhaast, rekening houdend met de gevolgen voor landschap en de perspectieven voor boeren.” Michel Klein, Statenlid ChristenUnie Noord-Holland

Verdiepen.

Manfred van Eijk | *Het zinkende Land*
Omroep West, Westdoc 2017 | 57 minuten

Stad en land zakken langzaam weg. De documentaire, gefinancierd door waterschappen, gemeenten en provincies, maakt inzichtelijk wat de gevolgen zijn. Huiseigenaren zien hun huizen verzakken; koeienboeren gaan cranberries kweken en ecologen maken zich zorgen om de CO₂-uitstoot van de veenweiden. De Monitor maakte een uitzending (24 februari 2019) over verzakkende huizen en rottende funderingen.

Charles Mann | *De Toveraar en de Profeet. Twee grondleggers en hun concurrerende ideeën over een leefbare toekomst op onze planeet*
Amsterdam: Nieuw Amsterdam 2018 | 688 pagina's

Aan de hand van twee twintigste-eeuwse denkers over milieu en klimaat, William Vogt en Norman Borlaug, schetst en analyseert journalist Charles Mann de tot op de dag van vandaag voortdurende strijd tussen wat hij noemt 'profeten' en 'tovenaars'. De profeten waarschuwen voor een milieu-Apocalyps en de tovenaars werken aan technische oplossingen.

Podcast Klimaatpsychologie | BNR Nieuwsradio *Ask me anything*
Uitzending 15 juni 2018

In deze podcast bespreken Helga van Leur, meteoroloog en ambassadeur klimaat en duurzaamheid en Manu Busschots, onder leiding van Thomas van Groningen klimaatpsychologie. De centrale vraag: hoe komt het dat we ons gedrag zo moeilijk aan kunnen passen? En hoe komen mensen in actie, door dwang of zijn er betere manieren? Luisteraars denken mee en stellen vragen in de uitzending.

Martine Vonk | *Genieten van genoeg*
Amsterdam: Buijten en Schipperheijn *Motief* | 128 pagina's

"De diepste oorzaak van de milieuproblematiek en het onrecht is onze zelfgerichtheid. Vechten tegen de zogenaamde 'grote vervuilers' is onbegonnen werk. Als ik me realiseer dat de oorzaak uiteindelijk ook in mijzelf ligt, ga ik naar Jezus toe. Het enige wat echt helpt is bekering. Anders denken en anders doen (10)."

Ontwerp van het Klimaatakkoord
Den Haag: Sociaal-Economische Raad 2018 | 227 pagina's

Mooi proza is het Klimaatakkoord niet, maar het is wel de basis van de plannen voor de komende jaren. Per sector worden doelstellingen voor CO₂-reductie vastgesteld met daarbij uitwerkingen van hoe die reductie gehaald moet worden. Voor lokale bestuurders is een interessant onderdeel van het akkoord de uitwerking van de Regionale Energie Strategie (RES).

Boeken.

---

52 Van vooruitgang naar voorspoed

Recensie: Waar kunnen we landen?

54 De vrije markt: een vruchtbaar maar vulkanisch land

Recensie: Het goede leven en de vrije markt

56 Het echte probleem is ongelijkheid

Recensie: Het is klasse, suffie, niet identiteit!

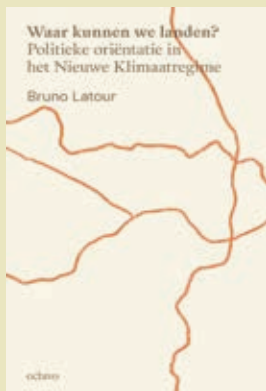
58 Gastvrijheid en gerechtigheid volstaan niet

Recensie: Van migrant tot naaste

Van vooruitgang naar voorspoed

Door Laurens Wijmenga, onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Bruno Latour
Waar kunnen we landen?
Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime.
Octavo Publicaties 2018
132 pagina's

De politieke discussies van de 21^e eeuw worden gevoerd tussen hen die beseffen dat we afhankelijk zijn van de aarde en degenen die dat niet doen. Die aarde geeft Europa de herkansing om haar morele schulden uit te wissen. Dat en meer concludeert de Franse socioloog Latour in *Waar kunnen we landen?*

Ik heb wat reserves bij de bekende sociologen. Mensen zoals de onlangs overleden Zygmunt Bauman, de Spanjaard Manuel Castells of 'onze' Saskia Sassen. Onder het aura van de wetenschap poneren ze speculatieve, lastig te verifiëren theorieën. Gelardeerd met casestudies hier en tabelletjes daar, lijkt het allemaal net echt. Natuurlijk moet er ergens ruimte voor theorievorming zijn in het publieke debat, maar achter massieve stellingen en alarmistische taal bespeur ik de behoefte om te scoren, om gehoord te worden. Dergelijke wat cynische gedachten bekropen mij voordat ik begon te lezen in *Waar kunnen we landen?* van de Franse socioloog en filosoof Bruno Latour.

Maar laat ik beginnen met de inhoudelijke boodschap van Latour. Hij constateert dat de politieke scheidslijnen van nu

niet meer lopen tussen progressief en reactionair, of zelfs tussen globalisten en lokaal gewortelden. Nee, het front loopt tussen degenen die beseffen dat ze afhankelijk zijn van de aarde en degenen die deze afhankelijkheid ontkennen. Latour eindigt met een hartstochtelijk pleidooi voor Europa dat het voortouw neemt in deze politieke heroriëntatie. Europa dat klimaatvluchtelingen een toevluchtsoord moet bieden. Europa dat een morele schuld te vereffenen heeft, omdat zij de aarde heeft gekolonialiseerd en leeggezogen. En Europa dat nu een herkansing krijgt. Hij sluit dit betoog af in kenmerkende stijl: "Zoveel is zeker, Europa kan een van de vaderlanden zijn, voor allen die op zoek zijn naar een bodem".

Met die boodschap kan ook de ChristenUnie haar voordeel doen. Want inderdaad, Europa en de Westerse wereld staan schuldig tegenover de wereld. Juist het besef van die schuld stelt ons in staat het voortouw te nemen bij de aanpak van de klimaatverandering. Ook is Europa, door haar ervaring met de uitwassen van nationalisme en economisme, deels immuun geworden voor deze krachten die een altruïstisch klimaatbeleid in de weg kunnen staan. En Europa is klein genoeg om zich geen supermacht te wanen, maar groot genoeg om een verschil te kunnen maken. In christelijke taal: Europa heeft een roeping! Bij de komende Europese verkiezingen zou dan ook niet de vraag "hoe moet Europa vorm krijgen?" centraal staan (superstaat of samenwerking), maar de vraag: "waartoe is Europa op aarde?".

Al lezend heb ik ook mijn beeld over bekende sociologen wat mogen bijstellen. Juist in haar zwaktes openbaart *Waar kunnen we landen* namelijk haar

kracht. Hyperbolen zoals "het Oval Office is een dierentuin" en stevige stellingen zoals "het klimaat-negationisme ligt ten grondslag aan de hele hedendaagse politiek" zijn misschien niet heel precies, maar geven wel scherpte in het debat. En ook de zeer wetenschappelijk ogende figuren, waarvan Latour zich rijkelijk bedient, helpen daadwerkelijk om nieuwe politieke tegenstellingen inzichtelijk te maken.

Echter, soms ontspoot het verhaal. Een voorbeeld is de bewering dat Trump zijn beweging heeft gebouwd rond systematische klimaatontkenning. Dit past misschien goed in Latours verhaal, maar doet de waarheid geweld aan. Zo stemden veel christenen op Trump in de hoop conservatieve rechters benoemd te krijgen. En Latours vermoeden dat 'de elite' klimaatontkenning gebruikt om nog even in rijkdom te kunnen leven, voor de Apocalyps, riekt naar complottheorie. Maar daar tegenover staan rake observaties, zoals: "het perspectief dat we moeten leren langzaam in te krimpen, gaat de geestdrift van de massa's niet wekken". Het is dus toch niet zo vreemd Bob Goudzwaards 'economie van het genoeg' weinig weerklank heeft gevonden.

En ook hier zit een les voor de ChristenUnie. Latour merkt treffend op groei niet kan afnemen zonder achteruitgang. We moeten daarom van horizon veranderen: vooruitgang is misschien niet mogelijk, maar voorspoed nog wel. Dit sluit mooi aan op de frase 'het goede leven' die de ChristenUnie regelmatig gebruikt. We doen er goed aan te verhelderen wat we onder dit goede leven verstaan (en wat niet). Zo bieden we een onderscheidend en hoopgevend perspectief dat mensen in beweging kan zetten.

De vrije markt: een vruchtbaar maar vulkanisch land

Teunis Brand is promovendus aan de Wageningen Universiteit

Ad Verbrugge, Govert Buijs en
Jelle van Baardewijk
*Het goede Leven en de vrije
markt: een cultuurfilosofische
analyse*
Uitgeverij Lemniscaat 2018
452 pagina's

“Wat is het goede leven en brengt de vrije markt, als een kerndomein van de moderne samenleving, ons daar dichterbij of voert ze ons er juist vandaan?” Dat is de centrale vraag waarop de auteurs in *Het goede leven en de vrije markt* een antwoord formuleren. Een ambitieuze vraagstelling, en het 450 pagina's tellende resultaat, mag met recht een stevige pil genoemd worden. Toch is het toegankelijk en goed leesbaar voor een breed publiek. Dat is ook de doelstelling geweest: het boek zal worden gebruikt als examenkatern voor het middelbare filosofieonderwijs. Dat wil niet zeggen dat het voor de wat meer ingevoerde lezer niets te bieden heeft. Integendeel, het bevat een genuanceerde en rijke bespreking van de historische wortels van de moderniteit (en de daaruit voortvloeiende markteconomie), van de diverse dimensies van het goede leven, en van de manier waarop die twee zich tot elkaar verhouden.

Het boek valt uiteen in twee delen. Het eerste deel behandelt het goede leven vanuit historisch perspectief. Daarin worden het oude Griekenland (met name

de deugdethiek van Aristoteles) en het christendom besproken als ‘contrastbronnen’ van de moderniteit. Deze beide cultuurtradities zijn bepalend geweest voor de Westerse geschiedenis. Het grootste verschil tussen beide tradities en de moderne maatschappij is de nadruk op relaties en gemeenschappen in het oude Griekenland en het christendom versus het autonome individu in de moderniteit. Tegelijkertijd tonen de auteurs aan dat het moderne begrip van het autonome individu niet had kunnen ontwikkelen zonder de notie van menselijke gelijkwaardigheid dat vanuit het christendom opkwam.

Daarnaast beschrijft het eerste deel in verschillende hoofdstukken de moderniteit als een project van bevrijding. Vervolgens laten de auteurs zien hoe de vrije markt past binnen een wereld die gekenmerkt wordt door individuele vrijheid. De markt is bij uitstek het domein van de vrijheid: je kunt kopen wat je wilt, je kunt het beroep kiezen dat je wilt. Anderzijds maakt de markt ons minder vrij dan we denken: we worden gemanipuleerd door marketing, of we worden een slaaf van ons werk. Door deze ambiguïteit typeren de auteurs de moderne economie als een “vruchtbaar maar vulkanisch land” (p137).

In het tweede deel worden aan de hand van een keur van filosofen vijf dimensies van het goede leven besproken: relaties, instituties, het lichaam, natuur en zin. De auteurs hebben gekozen voor deze dimensies omdat ze de menselijke conditie kenmerken en structureren. Dat wil zeggen: niemand kan zonder deze dimensies, dus we moeten ons ertoe verhouden in ons denken over wat een goed leven is. De kracht van het boek zit in de analyse

van het moderne vrijheidsideaal in relatie tot deze vijf dimensies. Aangezien de dimensies van het goede leven dimensies zijn waar wij ook kwetsbaar zijn, dienen we die kwetsbaarheid in rekening te brengen. In de hypermoderniteit (zo typeren de auteurs onze tijd) wordt die kwetsbaarheid echter weggestopt en ontkent. De auteurs beschrijven het gevaar van ‘abstracte’ of verabsoluteerde individuele vrijheid: vrijheid die niet is ingebed in relaties, waarbij instituties worden gewantrouwd, waar de beperkingen van het lichaam niet worden erkend, waarbij de natuur verwordt tot object van exploitatie, en waarbij zin wordt gereduceerd tot het uitdrukken van authentieke individualiteit.

Het boek biedt een waardevolle reflectie op het goede leven en de vrije markt. De keuze voor breedte gaat soms wel ten koste van diepgang. Regelmatig zou je op specifieke punten meer willen weten en dieper willen graven. Het is daarom ook jammer dat de auteurs erg spaarzaam zijn geweest met literatuurverwijzingen (er is in plaats daarvan gekozen voor leesbaarheid). Een creatief element is de manier waarop de auteurs films bespreken om hun analyse te illustreren. Ook zijn er voldoende aanknopingspunten te vinden voor het politieke denken. De auteurs benadrukken bijvoorbeeld het belang van het maatschappelijke middenveld en de keerzijden van marktwerking in domeinen die van oorsprong niet tot de markt behoren. Hoewel het boek niet direct concrete handvatten bevat voor de politiek, biedt het wel een waardevol denk kader dat mijns inziens nauw aansluit op het christelijk-sociaal gedachtegoed.

Het echte probleem is ongelijkheid

Door Mart Keuning, bestuurskundige en Christiaan Harinck, historicus

Ewald Engelen
Het is Klasse, Suffie, Niet Identiteit!
Amsterdam: Editie
Leesmagazijn 2018
136 pagina's

Het is niet zonder ironie: achterin het café waar we hebben afgesproken om deze recensie te schrijven, vindt de nieuwjaarsreceptie van de lokale PvdA plaats. De burgemeester van PvdA-huize houdt in vijftien minuten een verhandeling over de crisis van de sociaaldemocratie. Conclusie: die crisis is niet zo erg als wel gedacht wordt, maar de PvdA moet zich meer bezighouden met de “zaken die mensen echt bezighouden”.

Het zou Ewald Engelen uit het hart zijn gegrepen. In *Het is Klasse, Suffie, Niet Identiteit* beschrijft en verklaart de professor financiële geografie en PvdD-sympathisant twee deels gerelateerde zaken: de burgerlijke en electorale onvrede van de kiezer en de neergang van de sociaaldemocratie. Daarbij gebruikt hij vier verhaallijnen: de transformatie van sociaaldemocratische partijen van volkspartij tot kaderpartij en de neoliberale draai van de sociaaldemocratie in de jaren '90; de rol van de benadering van economie als mechanische wetenschap; de focus van de Nederlandse elite op identiteit en cultuur boven klasse en politiek en tot slot de groeiende economische ongelijkheid en het sociaaleconomische

verval van de (lagere) middenklasse.

Het boekje is een verzameling eerder gepubliceerde essays en interviews. Hoewel de thematiek samenhangt, heeft Engelen “er slechts een kaftje om die al bestaande verzameling heen gevouwen.” Dat is jammer. Een goede inleiding en vooral conclusie zou de verhaallijnen tussen de verschillende artikelen veel beter tot hun recht laten komen.

Want de inhoudelijke lijn van Engelen staat. De analyse leest als een grafrede op en een *j'accuse* richting de sociaaldemocratie – die haar teloorgang volledig aan zichzelf heeft te wijten. De PvdA is een partij geworden ‘zonder soortelijk gewicht’. De politieke beweging die ooit werd opgericht om het kapitalisme te beugelen, verliest zich volgens Engelen in marginale discussies over genderneutrale toiletten, hoofddoekjes en gekruidentier met halve maatregelen binnen de bestaande economische orde – en zo kan het dat juist die beweging werd weggevaagd tijdens de grootste economische crisis sinds de jaren '30.

Engelen maakt van zijn hart geen moordkuil: de sociaaldemocratie heeft haar eigen principes verloochend. Bestuurders hebben van de emancipatiepartij een banenmachine gemaakt (hij sluit zich hier aan bij Baudet) en zijn te herkennen aan hun zelfverrijking, managementbullshit en de verheerlijking van de markt.

Die verloochening heeft alles met klasse te maken. De elite en de politiek, hebben tijd en aandacht voor identiteitsvraagstukken, omdat hun sociaaleconomische positie volkomen zeker is. ‘Gewone mensen’ hebben die luxe niet, want: *‘Erst kommt das Fressen, und dann kommt die Moral’*. Ongelijke welvaartsverdeling en

spreiding van sociaaleconomische mogelijkheden vormen de echte problemen. De oplossing daarvan is voor Engelen de motor voor iedere andere vorm van emancipatie.

De bundel een aanklacht in typisch polemische ‘Engelen-stijl’. Dat de bio-industrie er in die analyses af en toe met de haren wordt bijgesleept, zij hem vergeven. Ernstiger is dat hij ook zelf niet toekomt aan een schets van hoe een andere politiek er uit zou moeten zien. Bovendien mist onder zijn scherpe analyse de diepere morele laag in het verhaal. Joan Williams maakt dat met het interview dat in de bundel is opgenomen een beetje goed. Haar analyse sluit aan bij die van Engelen, maar Williams laat ook zien dat er in de klassenstrijd ook een morele strijd zit, van de elite die haar progressieve idealen oplegt aan de witte werkende klasse. Verdienste is de taal van de elite, terwijl in de onderklasse morele statuur van een veel groter belang is.

Een tweede bezwaar is dat de verklaring voor de meest recente verkiezingsuitslagen zich beperkt tot een verklaring van het grote verlies voor de sociaaldemocraten. Terwijl de winnaars, de PVV, GroenLinks, Forum, nu juist wel meegaan in de identiteitshausse waar Engelen de nederlagen van de PvdA aan toeschrijft. Zou het kunnen dat klasse- en identiteitspolitiek niet geheel wederzijds uitsluitend zijn? Dat de Nederlandse kiezer zich óók druk maakt om (behoud van) identiteit? Gaat het niet óók om *klasse-identiteiten en de bijbehorende waardesystemen*?

Tot slot nog over de titel. Voor een bundel met urgentie, is de kinderlijk slecht vertaalde titel een behoorlijke afknapper. Maar laat het uw lezen van de bundel niet in de weg staan.

Gastvrijheid en gerechtigheid volstaan niet

Madelon Grant is projectmedewerker Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie

René de Reuver,
Dorottya Nagy, e.a.
*Van Migrant tot Naaste -
Plaatsmaken voor jezelf*
Kok Boekencentrum Uitgevers
2018
143 pagina's

“Een bijdrage aan het debat over migratie vanuit christelijk perspectief”, zo omschrijft ds. René de Reuver, scriba van de Protestantse Kerk in Nederland, het doel van het boek *Van Migrant tot Naaste*. Aanleiding voor het boek was de lezing *Migratie en kerk-zijn in een veranderend Nederland* van prof. dr. Dorottya Nagy op de generale synode van de PKN in april 2018. Die lezing is opgenomen als bijlage. Daarnaast bestaat het boek uit een bijdrage van prof. dr. Joshua Ralston over bijbels-theologische lijnen met betrekking tot migratie; een zestal interviews met mensen die in hun dagelijks leven het geloofsperspectief op migratie in de praktijk brengen; en een zestal persoonlijke verhalen van migranten. Een inleiding en een epiloog door De Reuver plaatst het geheel in het kader van het beoogde doel: het denken en de dialoog over migratie binnen de kerken op gang te brengen.

In het boek constateren de auteurs dat de principes gastvrijheid en gerechtigheid onvoldoende handvatten lijken te bieden in het formuleren van een adequate reactie als kerk op het migratiedebat in de

huidige tijd. Zij stellen voor om dit aan te vullen met samenleven (Nagy) en met vreemdelingschap (De Reuver). Deze noties vragen om zelfreflectie, wat ongemak veroorzaakt: “Als pelgrim op aarde ligt je zekerheid in Christus en in wat Hij gedaan heeft. We kunnen heimwee hebben naar onze christelijke machtspositie van vroeger. Maar dat is pastoraal en theologisch geen begaanbare weg” (99).

De mensen die in het boek aan het woord komen, geven ieder op hun eigen manier invulling aan gastvrijheid en gerechtigheid voor migranten die zij in hun eigen omgeving ontmoeten. Wanneer het gaat om de vraag hoe dit vervolgens te vertalen naar politiek beleid, worden al gauw de verschillende perspectieven en dilemma's zichtbaar. Erkenning dat het leven van nieuwkomers in Nederland behoorlijk op hun kop wordt gezet in de ontmoeting met een volledig andere omgeving, het verlies van het leven zoals je dat in thuisland had opgebouwd, en wat dat met je identiteit doet, leidt tot verschillende reacties. De ontmoeting met migranten wordt ervaren als een verrijking, of als een *test-case*, maar ook als een waarschuwing: als migratie zo ingrijpend is en Nederland geen makkelijk land om te wortelen, is het dan niet beter als mensen niet hierheen komen? En welke rol behoren kerk en staat hierin te spelen?

Hoewel ik de titel wat ongelukkig gekozen vind, is het boek in een prettige stijl geschreven. Het is raadzaam achterin te beginnen, met de bijlage van Nagy, omdat hier meermaals aan wordt gerefereerd gedurende de rest van het boek. De persoonlijke verhalen van mensen die naar Nederland zijn gemigreerd, weerspiegelen de diversiteit en het menselijk

gezicht van migratie en geven inzicht hoe ingrijpend het migratieproces is. Ook beschrijven ze eerlijk hoe ongestuurd Nederlanders – ook christenen – soms zijn, en hoe het geloof steun kan geven. Aardige afsluiter is een interview met een Nederlandse migrant in Amerika.

Opvallend is de keuze van de migranten die aan het woord komen. Hoewel ze een mix van westerse en niet-westerse achtergronden hebben, zijn vier van de zes voor de liefde naar Nederland gekomen, en zijn er twee vluchtelingen uit het Midden-Oosten. Het is de vraag hoe representatief dit is voor de praktijk. Het boek is geschreven vanuit christelijk perspectief, en daarom is het terecht dat er veel migrantenchristenen aan het woord komen. Van twee personen wordt echter niets over hun religieuze identiteit gezegd, ze kunnen protestants, katholiek of orthodox zijn, of helemaal niet gelovig. En dan rijst toch de vraag, waarom er wel over de islam en moslims wordt gesproken, maar er geen interviews met moslims zelf in het boek zijn opgenomen.

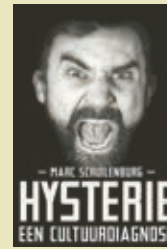
Meerdere auteurs van het boek spreken nadrukkelijk de noodzaak uit, om binnen kerken en tussen christenen met en zonder migratieachtergrond het gesprek over migratie aan te gaan. Nagy: “Een theologisch-missiologicalische reflectie op kerk-zijn en migratie binnen de PKN betekent nog actiever op zoek gaan naar ontmoetingen” (141). Hoewel die oproep terecht is, laat het boek ook zien dat alleen ontmoeting geen garantie is voor een goed gesprek, en heel verschillende effecten kan hebben. Enige notie van liefde en volharding in dit gesprek, in het besef dat we elkaar gegeven zijn ook wanneer we van mening verschillen, is daarom wel noodzakelijk.

Gesignaleerd.

Hans Vollaard en Harmen Binnema
Provinciale politiek
Amsterdam: Boom 2019 | 204 pagina's

Dit boek is er voor iedereen die wil begrijpen wat provinciale politiek is. Het verschijnt twee dagen voor de verkiezingen en biedt een overzicht van de geschiedenis van provinciale politiek, het huidige functioneren en het democratisch gehalte ervan.

Marc Schuilenburg
Hysterie. Een cultuurdiagnose
Amsterdam: Boom Uitgevers 2019 | 224 pagina's

Ondanks dat 'hysterie' als aandoening officieel niet meer bestaat, ziet filosoof Marc Schuilenburg dat het fenomeen bestaat en actueel is, vooral op samenlevingsniveau: "De opgewonden grondtoon van onze samenleving springt vooral in het oog in de manier waarop we omgaan met politiek-morele vraagstukken als veiligheid, gezondheid, identiteit, immigratie en welvaart." (11-12).

Nels Fahner
Eenzaam. Een zoektocht naar betekenis, oorzaken en oplossingen
Utrecht: KokBoekencentrum uitgevers 2019 | 208 pagina's

Initiatieven om eenzaamheid te bestrijden zijn er te over; denk aan het initiatief *Een tegen eenzaamheid* van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Ook lokaal wordt er veel gedaan aan de bestrijding van eenzaamheid. In dit boek onderzoekt journalist Nels Fahner wat eenzaamheid is, wat ertegen te doen is en in hoeverre het hoort bij het menszijn.

Hans de Bruijn | *Handboek Framing. Het spel met de taal*
Amsterdam: Atlas Contact 2019 | 152 pagina's

Het gaat in de politiek om de inhoud, maar die inhoud moet je als politicus natuurlijk wel goed voor het voetlicht brengen. Dit boek staat boordevol voorbeelden uit de Nederlandse politiek en geeft tips over hoe te debatteren. Ook belangrijk: de auteur reflecteert op de waarde van framing en het ongemakkelijke gevoel dat het op kan roepen. Alvast één wijze les van de auteur: politiek gaat over perspectieven, en voor het schetsen van een perspectief kun je niet om taal heen.

Herman Tjeenk Willink
Groter denken, kleiner doen. Een oproep
Amsterdam: Prometheus | 120 pagina's

"De democratische rechtsorde is waarschijnlijk het enig overgebleven gemeenschappelijk fundament; de verbindingsschakel om op vreedzame wijze met elkaar te blijven samenleven. (...) De gemeenschappelijke gebondenheid aan het recht – van burgers én overheid – zorgt voor eenheid. Hoe zorgvuldig gaan we daarmee om?" (15-16).

Rob de Wijk
De nieuwe wereldorde. Hoe China sluipenderwijs de macht overneemt
Amsterdam: Uitgeverij Balans 2019 | 368 pagina's

Uit een interview met de auteur, (Trouw, 21 februari 2019): "Wat betekent het als zo'n land het voor het zeggen krijgt? Dan is er minder ruimte voor buitenlands beleid dat gestoeld is op waarden: mensenrechten, democratie, die kun je wel vergeten. Dat zie je al gebeuren. Het is voor het Westen bijna onmogelijk om in de Veiligheidsraad een mandaat te krijgen voor humanitaire interventies."

Trudy Rood en Maikel Kishna | *Circulaire economie in kaart*
Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving | 68 pagina's

"Is de circulaire economie al rond?" Vraagt de immer geëngageerde Loesje op een van haar posters. In een circulaire economie staat het efficiënter gebruiken van grondstoffen centraal. In dit rapport van het Planbureau voor de Leefomgeving wordt geïnventariseerd welke initiatieven er zijn op het gebied van circulaire economie. Het rapport komt ook met praktische aanbevelingen en benoemt wat overheden kunnen doen om verder richting een circulaire economie te werken.

Kim Putters | *Veenbrand. Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*
Amsterdam: Prometheus 2019 | 224 pagina's

Er gaat veel goed in Nederland, maar niet iedereen profiteert daar voldoende van. Bijvoorbeeld: er is minder werkloosheid, maar er is ook veel precair werk met veel onzekerheid. Gemiddeld gezien gaan we er financieel op vooruit, maar dat geldt niet voor iedereen. SCP-directeur Kim Putters signaleert structurele onzekerheid, die opschuift naar de middenklasse. Structurele onzekerheid leidt tot ontevredenheid, die ontwrichtend kan uitpakken. Putters vraagt politici om visie voor de lange termijn.

Actueel.

---

64 Zoeken naar een nationale identiteit
kan samenbinden

Door Rebekka van Munster

69 Wonderwaarschuwing

Column door Wouter Beekers

70 Lokaal leiderschap

Door Erik van Dijk

76 Ja/ maar: Referendum

Door Martin van Haften en Trineke Palm

Over de bijdrage van de ChristenUnie

Zoeken naar een nationale identiteit kan ons land samenbinden

Het debat over onze nationale identiteit laait om de zoveel tijd weer op. Vanuit een zoektocht naar eenheid in de samenleving debatteren opiniemakers over wat de Nederlandse identiteit nu eigenlijk is. Vaak vergroot dat debat de tegenstellingen, in plaats van dat het gesprek samenbindt. De ChristenUnie kan daarin een eigen rol spelen. Juist als partij met een uitgesproken deelidentiteit, kan zij een constructieve bijdrage leveren.

Door Rebekka van Munster

In het debat over de nationale identiteit is het belangrijk na te denken waarover we het nu eigenlijk hebben. We denken al snel aan een opgeklopt lijstje van culturele zaken zoals tulpen, Koningsdag, kaas en klompen. Zo'n behoorlijk arbitraire en culturele identiteit zal de eenheid van Nederland niet dichterbij brengen.

Krampachtig zoeken naar culturele eenheid is in ieder geval niet in lijn met de christelijk-sociale traditie. Filosoof Herman Dooyeweerd benoemt juist de waarde van culturele diversiteit: het is een uiting van Gods creativiteit.¹ De multiculturaliteit van Nederland is vanuit die optiek een verrijking van de samenleving.

Wat is nationale identiteit dan wel? Wat mij betreft gaat het daarbij om verbondenheid van burgers met de natiestaat. Dit hoeft dus bepaald niet samen te vallen met een culturele identiteit. Het gaat in eerste instantie om staatsrechtelijke eigenschappen, zoals democratie, scheiding der machten, representatieve vertegenwoordiging. In plaats van het te hebben over een culturele identiteit en culturele eenheid, is het goed om het te hebben over wat Nederlanders bindt op staatsrechtelijk gebied. Welke idealen houden we voor het publieke domein hoog?

Door een debat te voeren over onze gezamenlijke staatsrechtelijke identiteit wordt het politieke spel even opgetild boven alle deelbelangen en deelidentiteiten. Op die manier richten we de blik op waarom we het belangrijk vinden om het met elkaar uit te houden in één natiestaat, ondanks alle verschillen. En zo is er dus toch een verband tussen nationale identiteit en eenheid in de samenleving.

Dat verband wordt bijvoorbeeld gelegd door Stefan Paas, theoloog en schrijver van de politiek-theologische studie *Vredestichten* (2007). Hij en zijn inspirators Oliver O'Donovan en James Lesslie Newbiggin gaan ervan uit dat politieke gemeenschappen een eigen bestemming hebben. Burgers van deze gemeenschappen hebben een gemeenschappelijk verlangen om die bestemming te bereiken. Als een hogere bestemming niet in beeld is of er geen overeenstemming bestaat over wat die hogere bestemming is, zou de samenleving uiteenvallen.² De christelijk-sociale traditie leert ons dus in de eerste plaats om het debat over de nationale identiteit af te bakenen tot gesprek over gemeenschappelijke waarden in de staatsrechtelijke sfeer met als doel de samenleving bijeen te houden.

AUTEUR
Rebekka van Munster werkt als adviseur bij adviesbureau Public Result. Ze volgde het Fellows-programma 2018. Dit artikel is een bewerking van het essay dat ze ter afsluiting van het programma schreef.

ChristenUnie als een van de vele

gesprekspartners | Het debat over nationale identiteit gaat dus over gemeenschappelijke staatsrechtelijke waarden. Een specifieke deelidentiteit diskwalificeert een groep dus niet om mee te doen aan dit debat. Een nationale identiteit is namelijk niet een verzameling van privé-identiteiten, maar een publieke identiteit. De al eerder genoemde Herman Dooyeweerd leert ons dat het belangrijk is om privé-zaken niet een op een te vertalen naar de politiek. Hij gaat uit van verschillende samenlevingsverbanden die ieder door iets anders worden gekenmerkt. Dooyeweerd spreekt in dat verband van ‘aspecten’.

De kerk wordt bij uitstek gekenmerkt door het geloofsaspect, het gezin bijvoorbeeld door het ethische en de staat door het juridische aspect. Deze verschillende samenlevingsverbanden met hun eigen kenmerkende aspect, mogen hun diversiteit niet verliezen volgens Dooyeweerd, want deze diversiteit laat verschillende invalshoeken van de werkelijkheid zien. Het doet dus afbreuk aan de werkelijkheid als het geloofsaspect het juridische aspect in de staat, in de politiek, zou overheersen.

Voor de ChristenUniestemmer geldt over het algemeen dat het evangelie waarin zij of hij gelooft niet alleen goed nieuws is tussen jou en God, maar ook goed nieuws is voor de wereld.³ Oftewel: geloof is niet alleen privé, maar heeft ook publieke consequenties. Toch worden we dus door Dooyeweerd bij de les gehouden: christelijk-sociale politiek draait om publieke gerechtigheid, niet om het stimuleren van persoonlijke navolging van elke Nederlander. In het ‘staatsverband’ – oftewel: in de politiek – dient het

dus in de eerste plaats over het gerechtigheidsvraagstuk te gaan, hoe ieder tot zijn recht komt, en niet over iemands geloof of levensovertuiging.

Dat betekent dat we in het debat over de nationale identiteit het niet eens hoeven te worden over deelidentiteiten waar lang niet iedereen zich in kan vinden, maar dat we het debat juist voeren over de manier waarop we in de publieke sfeer met elkaar omgaan, ondanks deze verschillen. Nederland was en is een land van minderheden, waarvan de ChristenUnie er een vertegenwoordigt. Sterker nog, er is geen enkele politieke partij of beweging die een meerderheid van Nederland vertegenwoordigt. In het publieke debat is de ChristenUnie een van de gesprekspartners die, net als de andere gesprekspartners, een groep vertegenwoordigt met een deelidentiteit.

ChristenUnie als voorbeeld van

emancipatie | De ChristenUnie kent een traditie van vrede zoeken, door de verschillen heen. Abraham Kuyper heeft op de vraag naar het karakter van het publieke domein duidelijk geantwoord dat deze noch liberaal noch christelijk moet zijn. Elke burger diende zeker ook in het publieke domein geestelijke vrijheid te hebben en de staat diende deze ruimte te garanderen en diverse richtingen en partijen rechtsgelijkheid bieden.⁴

Er wordt in dat verband wel gesproken van ‘verzuiling’, of formeler uitdrukt: ‘parallisme’. Parallisme gaat ervan uit dat in het publieke domein alle levensovertuigingen een plek krijgen en de overheid de onafhankelijke scheidsrechter is tussen die overtuigingen. Dit parallisme biedt ruimte voor

“Nationale identiteit gaat om verbondenheid van burgers met de natiestaat. Dit hoeft dus bepaald niet samen te vallen met een culturele identiteit.”

vele deelidentiteiten in het publieke domein. De staat is neutraal ten opzichte van identiteit en overtuiging, maar stelt wel kaders om te garanderen dat deze verschillende stemmen een plek kunnen hebben in het publieke domein.

Voor de ChristenUnie doen persoonlijke overtuigingen ertoe in het publieke domein. Tegelijkertijd heeft zij een weg gevonden om verschillen een plek te geven.⁵ Bij groepen die hier te makkelijk overheen stappen en vragen om culturele eenheid kan de ChristenUnie laten zien hoe door de verschillen heen toch gemeenschappelijkheid kan worden gevonden. En aan de andere kant kan de ChristenUnie een voorbeeld zijn voor groepen met een sterke deelidentiteit, juist omdat zij deelneemt aan het publieke debat zonder de eigen identiteit te verliezen. In het huidige politieke en maatschappelijke veld waarin deze twee groepen onverenigbaar lijken te zijn,

heeft de traditie van de ChristenUnie een grote waarde.

Gezamenlijke waarden en integratie

Het past niet in het parallisme van Kuyper om de nationale identiteit in te vullen als een culturele identiteit. Zo wordt geen recht gedaan aan de verschillende levensovertuigingen die verschillende burgers hebben. Het is rechtvaardiger en realistischer om de gezamenlijkheid te zoeken in de waarden voor het publieke debat: niet over de inhoud van het publieke debat hoeven we het eens te zijn, maar wel over de manier waarop we dat debat voeren. Ieder die bij wil dragen aan dat publieke debat, deel uitmaakt van de natiestaat, kan gesprekspartner zijn.

De ChristenUnie noemt in het verkiezingsprogramma 2017-2021 de waarden vrijheid en verantwoordelijkheid

fundamenteel voor het publieke gesprek en stelt voor om dit soort waarden in een preambule van de Grondwet te formuleren. Dat is mijns inziens gepast, zeker gezien de waarschuwing van Paas en Newbigin dat zonder gezamenlijke identiteit de samenleving uit elkaar zal vallen. Deze gezamenlijke identiteit wordt met een dergelijke preambule ingevuld op basis van gezamenlijke waarden.

Hiermee blijft er volop ruimte voor elke levensovertuiging in de publieke ruimte en is er een gezamenlijke basis voor het publieke debat.

Het stimuleren van deze gezamenlijke waarden kan dan gebeuren door bijvoorbeeld maatschappelijke stages, het bevorderen van deelname aan het publieke debat en meer burgerinspraak in beleidsvorming. Het stimuleren van culturele uitingen, bijvoorbeeld gedeelde kennis en waardering van het volkslied, zoals in het coalitieakkoord staat, dragen daar veel minder aan bij. Bovenstaande analyse van het debat over de nationale identiteit heeft ook gevolgen voor ons denken over integratie van 'nieuwe Nederlanders'. Als de nationale identiteit niet gaat om het vormen van een homogene cultuur, maar om het vinden van gemeenschappelijke waarden voor het publieke debat, dan gaat integratie ook niet om culturele aanpassing, maar om instemming met deze waarden voor het publieke debat.

Zolang nieuwe Nederlanders zich houden aan de 'spelregels' van het publieke debat en daarmee dus niet tegenstrijdig zijn, zijn hun cultuur, religie en andere overtuigingen welkom in het publieke domein, ook als die totaal anders zijn dan die van een autochtone Nederlander. Een partij als DENK kan vanuit deze

denkwijze een emanciperende rol spelen voor islamitische Nederlanders, onder de voorwaarde dat volgens de spelregels van het publieke debat wordt meegedaan.

Deze partij kan een voorbeeld zijn van hoe ieder de eigen levensovertuigingen kan behouden en tegelijk een gelijke plek kan krijgen in het publieke domein en de samenleving.

Conclusie | De ChristenUnie kan een belangrijke bijdrage leveren aan het debat over de nationale identiteit. Dat kan ze doen door in te brengen dat iedere groep met een deelidentiteit mee kan doen aan dit debat. Het past bovendien binnen de traditie van de ChristenUnie om de inhoud van deze nationale identiteit te zoeken in gemeenschappelijke waarden voor het publieke debat en niet in een culturele identiteit. Ook is de ChristenUnie een voorbeeld voor de manier waarop persoonlijke overtuigingen samen kunnen gaan met publieke betrokkenheid.

De essaybundel van het fellowsprogramma 2018 stond geheel in het teken van 'burgerschap en identiteit' en is te vinden op: wi.christenunie.nl/fellowsprogramma.

Wonderwaarschuwing

Bij een coalitie horen compromissen en compromissen smaken wrang. Het regeerakkoord had voor de ChristenUnie ook een paar bittere pillen (soms ter grootte van een meloen): de loondispensatie, de afschaffing van de dividendbelasting en het uitblijven van een echt kinderpardon. Oftewel: gehandicapten laten werken voor een hongerloontje, de aandeelhouders van multinationale ondernemingen pampieren en gewortelde kinderen uitzetten. Niet helemaal in de lijn van onze idealen, zeg maar. Na maatschappelijk protest ging er driemaal een bittere pil van tafel. Gelovig spraken we bij de ChristenUnie van een waar 'wonder'.

En hoewel ook ik verwonderd ben over deze verrassende loop van de geschiedenis, vind ik 'wonder' toch wel een problematische term. We reageren zo goed en kwaad als het gaat op de neoliberale leegheid van onze tijd. Het kinderpardon is van tafel, maar of er nu zicht is op een eerlijke behandeling van kwetsbare vluchtelingen wereldwijd? We hebben hooguit beginpuntjes van internationale samenwerkingen die het cynisme van de multinationale markt kan beteugelen. Hoe we in onze geïndividualiseerde samenleving weer ruimte kunnen krijgen voor saamhorigheid en kwetsbaarheid, die vraag ligt echt nog op tafel.

Bij de christelijke politiek past een bescheiden opvatting over politiek. Er loopt wat dat betreft een rode lijn van de *Stad Gods* van kerkvader Augustinus naar het eigentijdse *Vrede stichten* van onze theoloog des vaderlands Stefan Paas. Want wonderen zijn de wereld niet uit, maar ook de wonden niet, zoals Mart Keuning recent op onze website schreef. Aardse vrede is altijd wankel en hooguit een afspiegeling van hemelse gerechtigheid. En dat geldt al helemaal voor de politiek; veel meer dan het kwaad begrenzen en indammen kan die niet doen. 'Hoopvol realistisch' noemen we dat wel.

Wie over wonderen spreekt, schept verwachtingen. In deze complexe wereld is dat een recept voor frustratie en desillusie. En als de wonderen van het 'midden' geen wonderen blijken te zijn, dan staan er genoeg politici aan de flanken met nieuwe beloften klaar. Zoals het bedrijfsleven zijn winstwaarschuwingen kent, zo past in de politiek nu en dan iets als een wonderwaarschuwing.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

Lokaal leiderschap

Discussies over klimaat, kinderpardon, Zwarte Piet of homoseksualiteit schieten tegenwoordig snel in extremen. Het is zwart of wit. Nuances zijn vaak ver te zoeken. Feiten doen er minder toe dan emoties. Leaders van de ene loopgraaf gaan in debat met leaders van de andere loopgraaf en ze maken elkaar af op Twitter. Wat een verademing als er dan leaders zijn die verbinden, verzoenen en richting wijzen. Onze samenleving snakt naar goed leiderschap, niet alleen op landelijk niveau, maar ook lokaal. Maar wat is goed leiderschap? In dit artikel nemen wij als adviseurs van besturen en bestuurders de lezer graag mee in onze zoektocht en in de route die wij vanuit het partijbureau zijn ingeslagen.

Door Erik van Dijk

We leven steeds meer in een samenleving van vloeibare netwerken, eenzame eilandjes en nieuwe kloven. In onze nieuwe beginselverklaring staat in een notendop een schets van deze ontwikkelingen: "In onze samenleving zijn mensen bezorgd over hun bestaanszekerheid en de toekomst. Doorgeslagen individualisering en marktdenken gaan ten koste van relaties, gezinnen en gemeenschappen. In onze samenleving is er vervreemding en polarisatie." Waar zijn de leiders die zich niet verbergen achter stoere taal en debattrucs? Leiders die echt luisteren en verbindingen leggen, waar die verbroken zijn of niet meer vanzelfsprekend tot stand komen?

Leiderschap, juist lokaal | Ook lokaal spelen deze vraagstukken. Er liggen enorme uitdagingen om te verbinden, richting te geven en kloven te overbruggen. Door de decentralisaties zijn veel taken lokaal neergelegd. Lokaal liggen enorme beleidsopgaven, rond klimaat, woningmarkt, jeugdzorg, schuldhulpverlening en de oplossingen moeten juist lokaal gevonden worden. Dat kan tegenwoordig niet meer *top-down* vanuit het gemeentehuis.

De ChristenUnie wil, moet en kan een cruciale rol vervullen in de samenleving, samen met het netwerk van andere maatschappelijk betrokken christenen en organisaties. In steeds meer gemeenten zien we dat ook gebeuren. Mensen van de ChristenUnie staan op, nemen initiatieven, durven verantwoordelijkheid te nemen. Wij zien ook de extra kracht van die afdelingen waar niet alleen de fractie, maar ook bestuur en leden actief zijn.

We zijn dankbaar dat wij de laatste jaren landelijk, regionaal (provinciaal en in waterschappen) en lokaal zoveel bestuurlijke verantwoordelijkheid mogen dragen en op die manier invloed mogen uitoefenen. Wij denken dat we daarin effectiever kunnen worden en verder kunnen groeien, als ook de afdelingen - die de schil vormen rond om onze bestuurders en fracties - sterker en actiever worden.

Wij denken dat daar leiderschap voor nodig is: goed, lokaal leiderschap. Er is behoefte aan leiders die visie hebben voor hun afdeling en voor hun lokale gemeenschap. Leiders die samen met de mensen om hen heen strategische plannen maken. Leiders die realistisch en hoopvol zijn; omdat zij niet overschatten wat ze in een paar maanden kunnen bereiken, maar ook niet onderschatten wat ze in een paar jaar voor elkaar kunnen krijgen.

AUTEUR

Erik van Dijk is politicoloog en hoofd van de afdeling Opleiding & Advies op het partijbureau van de ChristenUnie. Eerder werkte hij bij het Wetenschappelijk Instituut. Hij schreef dit artikel samen met twee adviseurs van zijn afdeling: Rieke Elsenbroek, coördinator Opleidingscentrum en Addy Plieger, adviseur Bestuurdersvereniging.

Wat is leiderschap? | Goed, lokaal leiderschap, waar hebben we het dan precies over? De beste definitie van leiderschap komt wellicht van Peter Guy Northouse, een autoriteit op het gebied van leiderschap: "Leiderschap is een proces waarbij een individu een groep van individuen beïnvloedt om een gezamenlijk doel te bereiken."²

Leiderschap wordt in de literatuur op allerlei manieren beschreven: als een karaktereigenschap, een vermogen, een talent, een vaardigheid, gedrag of zelfs wel als een relatie. Northouse veegt die definities niet van tafel, maar kiest zelf voor leiderschap als een proces van beïnvloeden. Leiderschap is een proces. Een proces van vallen en opstaan. Een proces van trekken en soms duwen. Een proces van samen zoeken naar wegen om een gezamenlijk doel dichterbij te brengen.

De beginselverklaring van de ChristenUnie zegt een paar rake dingen over leiderschap in relatie tot dat gezamenlijke doel: "Wie het kwaad wil begrenzen moet weten wat goed is. Onze leiders dienen ook morele leiders te zijn, door recht als recht en onrecht als onrecht te benoemen, en het goede voorbeeld te geven."³ "Vrede en recht worden niet alleen gevonden in woorden, maar ook in onze houding en in ons handelen. De ChristenUnie wil zich ook daarin laten leiden door wat de Heer van mensen vraagt: 'niets anders dan recht te doen, trouw te betrachten en nederig de weg te gaan van je God'. (...) Maatschappelijke en politieke leiders dienen het goede leven voor te leven."⁴ Leiders hebben dus een voorbeeldfunctie. En daarmee hebben zij invloed en inspireren ze.

Wat is goed leiderschap? | De beginselverklaring wijst erop dat leiders morele leiders dienen te zijn.⁵ Morele leiders zijn leiders die weten wat goed is. Wat goed is wordt mooi verwoord in Micha 6:8. De beginselverklaring citeert dat gedeelte terecht: recht doen, trouw zijn en nederig wandelen met God. Goede leiders zoeken naar wat rechtvaardig is, zij zijn trouw en betrouwbaar in hun verantwoordelijkheden en relaties, en zij zijn nederig en authentiek. Ziehier weer het proces, waar Peter Northouse het over heeft, want als iets een proces is, dan is het wel wandelen met God en samen met Hem zoeken naar wat recht is. Het vraagt nederigheid om samen met anderen te zoeken naar wat goed is, om daarop te willen reflecteren en zo nodig je fouten te erkennen, en om te willen blijven leren. Als er *iets* inspirend is, dan zijn het leiders die zo in het leven staan.

Hier zouden we kunnen stoppen, want we hebben de kern te pakken. Onze zoektocht gaat echter nog even door. Wat kunnen we nog meer leren over leiderschap? Goed leiderschap neemt initiatieven. Leiders zetten de eerste stap. Soms is die eerste stap: een kop koffie drinken met die andere lokale voorzitter en elkaar bevragen: waar staan we nu en wat wordt de eerstvolgende stap?

Goed leiderschap kijkt vooruit, is proactief. Dat betekent niet dat lokale voorzitters altijd precies moeten weten waar ze uit willen komen, maar wel dat ze het voortouw nemen om met hun medeleider en met fractie, bestuur, leden en andere betrokkenen een proces in te gaan om doelen te formuleren en stappenplannen te maken om die doelen proberen te bereiken.

“We kunnen dure woorden als ‘talentmanagement’ gebruiken, maar het begint gewoon bij het persoonlijk contact met mensen.”

Het is ook een belangrijke rol van leiders om het overzicht te houden. Niet alles zelf doen, maar taken verdelen en vervolgens het overzicht houden. Wie is waarmee bezig? Wat moet er gebeuren en wat moet er eerst? En ook de menselijke kant: hoe zit iedereen in z'n vel? Goede leiders zijn luisterende, dienende leiders. Niet oordelen, maar eerst luisteren. De ander hoger achten dan jezelf. En zoals geformuleerd in het gebed dat toegeschreven wordt aan Franciscus van Assisi: eerst begrijpen, voordat je zelf begrepen wordt.

We kunnen dure woorden als ‘talentmanagement’ gebruiken, maar het begint gewoon bij het persoonlijk contact met mensen en bij de vraag: wie ben jij, waar ben je goed in, wat vindt je leuk en wat heb jij nodig? En ook: waar maak jij je zorgen over en waar zou jij het verschil willen maken? Vervolgens kijkt de leider vanuit het overzicht dat hij heeft naar wie waar het beste ingezet kan worden.

De oplettende lezer heeft in het voorgaande zowel de echo van de Bijbel als van Stephen Covey gehoord. Covey heeft het leiderschapsdenken een enorme dienst bewezen met zijn ‘zeven eigenschappen van effectief leiderschap’.⁶ Later heeft hij daar nog een achtste eigenschap aan toegevoegd: inspiratie.

Hierboven zijn de meeste eigenschappen al genoemd, maar twee cruciale ontbreken nog: goed leiderschap zoekt samenwerking en denkt in win-win (in plaats van win-lose), want leiderschap doe je samen.

Leiderschapsconferenties | “Leidinggeven heeft nog veel meer facetten dan je zou zeggen. Ik ga me verder verdiepen in talentmanagement en het zoeken van leiders passie.” Dit citaat is van een bezoeker van de nieuwe leiderschapsconferentie van de ChristenUnie. Het afgelopen jaar zijn er twee leiderschapsconferenties

gehouden. Het is het begin van iets nieuws en hopelijk de start van een traditie.

In twee dagdelen nemen wij een groep lokale voorzittersduo's (bestuursvoorzitter en fractievoorzitter) mee in leiderschapsprincipes en strategieën voor bruisende afdelingen. De eerste ervaringen waren positief. Inmiddels hebben de leiders van zo'n 35 afdelingen zich verdiept in hun rol en een start gemaakt met een plan voor hun afdeling voor de komende jaren. Het is de bedoeling dat ze die plannen in hun eigen afdeling vervolgens uitwerken en uitvoeren samen met fractie, bestuur en leden.

Leiders zijn verbinders. Wat we beogen met de leiderschapsconferenties is via de twee lokale leiders fractie en bestuur meer aan elkaar te verbinden. Daarnaast willen we die leiders op weg helpen om meer mensen aan het werk van de ChristenUnie te verbinden en om een verbindende rol in de samenleving te vervullen.

Wij denken dat een sleutel voor sterkere afdelingen ligt bij fractievoorzitters en bestuursvoorzitters die meer samen optrekken. Samen verantwoordelijkheid nemen voor versterking van hun lokale (of provinciale) afdeling. Elkaar aanvullen en aanvuren, fractie en bestuur dicht bij elkaar brengen en zo lokaal één team vormen. Dan is leiderschap niet eenzaam, maar *teamwork*.

Dat gezamenlijke trekken wij graag door naar regionaal en landelijk niveau. Wij hopen dat voorzitters van fracties en afdelingen elkaar regionaal meer gaan opzoeken. Ze kunnen zoveel van elkaar leren en elkaar tot steun zijn, elkaar inspireren en krachten bundelen. Dan is één plus één opeens drie. Of zoals Covey het in managementtaal zegt: leiders zoeken synergie.

Dit zoeken we ook landelijk. De leiderschapsconferenties zijn een belangrijk middel om landelijk en lokaal de handen nog meer ineen te slaan. De adviseurs van het partijbureau willen niets liever dan samen met de lokale voorzitters tandems optrekken in het versterken van de ChristenUnie.

Op zaterdag 13 april is de derde leiderschapsconferentie (zie de Agenda, pagina 79 voor meer informatie). Elk half jaar organiseren we er één. Het is onze ambitie om voor de volgende gemeenteraadsverkiezingen de leiders uit alle afdelingen op zo'n conferentie gehad te hebben.

Het is ons verlangen dat ze daarna geïnspireerd en toegerust aan de slag gaan met concrete plannen, als dienende leiders van steeds meer bruisende afdelingen en als moreel leiders in waardevolle netwerken.

Ja.

Het is tijd dat het bindende correctieve referendum wordt ingevoerd. Immers, de invoering van een bindend correctief wetgevingsreferendum wordt al tientallen jaren bepleit. Dat gebeurde al in 1985 door de staatscommissie Biesheuvel, in 1993 door de commissie De Koning, in 2006 door de Nationale Conventie en zeer recent door de staatscommissie Remkes. Opvallend is dat in al deze commissies vertegenwoordigers van de ChristenUnie (eerder GPV) zaten die het pleidooi voor het correctieve referendum onderschreven. Het partijrapport *Burger en politiek* (van Gert Schutte in 2006) sprak zich ook positief uit over het bindend correctief wetgevingsreferendum.

In alle pleidooien voor het invoeren van een bindend referendum wordt voorop gesteld dat de representatieve democratie superieur is en als het even kan verder versterkt moet worden. Desalniettemin zijn er ook aan de representatieve vorm van een democratisch bestel nadelen te onderkennen. Zo komt het regelmatig voor dat er in de Kamer een meerderheid is voor een bepaald wetsvoorstel terwijl datzelfde wetsvoorstel door de meerderheid van de bevolking afgewezen wordt. Dat is nu eenmaal een gevolg van ons bestel dat het noodzakelijk maakt om met coalities te werken.

Op de lange duur kan dat vervreemdend werken en de kloof tussen burger en politiek vergroten. Dat werd pijnlijk duidelijk in 2005 bij het referendum over de zogenaamde 'Europese grondwet'. Sindsdien is de discussie over de toekomst van Europa wel een andere geworden. In dit soort gevallen werkt het referendum als een soort veiligheidsklep. De commissie Remkes noemt het een ventiel: als de druk te groot wordt, kan de spanning worden verminderd.

De commissie Remkes wijst, in navolging van het Sociaal en Cultureel Planbureau, op de kwetsbare leefsituatie van een substantieel deel van de bevolking, mensen met een lagere opleiding of een lager inkomen. Dit is een hardnekkig probleem. Het zijn juist deze mensen die ook politiek het eerst afhaken. En juist bij lager opgeleiden leeft de wens naar vormen van directe democratie. Dat is ook een overweging om mee te nemen. Mijn eigen ervaring was dat ik nooit zoveel politieke discussies had als ten tijde van de drie nationale referenda. En dat vond ik op zichzelf beschouwd een gezonde situatie. Het was de verdienste van het referendum.

AUTEUR Martin van Haften was secretaris van de Nationale Conventie en van de Staatscommissie Herziening Grondwet

Meer lezen? Uitgebreidere betogen over dit onderwerp door Martin van Haften en Trineke Palm zijn te vinden op wi.christenunie.nl/referendumja en via wi.christenunie.nl/referendummaar

Maar.

In 2015 werd het raadgevend referendum ingevoerd en na enkele leerzame ervaringen in binnen- en buitenland ook weer razendsnel afgeschaft. Dit heeft nog niet geleid tot een fundamentele bezinning op het referendum. In het rapport van de Commissie Remkes wordt de 'oplossing' gevonden in een correctief bindend referendum: een noodzakelijk 'ventiel' en check op de diplomocratie. Dit is de verkeerde oplossingsrichting. **Ook een correctief bindend referendum staat op gespannen voet met de representatieve democratie.** Het is dus niet alleen een probleem van praktische uitvoerbaarheid en betere randvoorwaarden, maar een principiële aangelegenheid.

Juist vanuit de erkenning dat er grote verschillen bestaan in de samenleving en dat die op de één of andere manier bij elkaar moeten worden gebracht, kies ik voluit voor een representatieve democratie: volksvertegenwoordigers die gekozen worden door de kiezers krijgen de verantwoordelijkheid om, via onderzoek en debat, te komen tot weloverwogen besluitvorming over complexe vraagstukken. Juist als het schuurt, als het pijn doet ligt daar de verantwoordelijkheid: in het parlement.

Grote, noodzakelijke, maar niet-populaire lange-termijnhervormingen rondom bijvoorbeeld klimaat en pensioen kunnen met een bindend correctief referendum gemakkelijk worden tegengehouden. Immers, iets afschieten kunnen we allemaal. Maar soms is een compromis waar niemand écht happy mee is, noodzakelijk. De ja-nee stem van het referendum legt geen verantwoordelijkheid bij ons neer om met een alternatief te komen. Daarmee is het te makkelijk en doet het geen recht aan de complexiteit van belangrijke wetsvoorstellen. En hoe wordt in een referendum rekening gehouden met de positie van kwetsbare minderheden, neveneffecten op andere terreinen en de lange termijn?

Dit betekent dus niet dat de burger 'te dom' is – het gaat erom dat dit niet van de burger gevraagd mag worden. Het collectief belang wordt namelijk niet het beste gediend door een optelsom van de eigenbelangen van de kiezers. Referenda geven ons niet het antwoord op de vraag wat 'het goede' is voor de stad of het land. Juist in deze tijd waarin de 'tegenstem' zo gemakkelijk gemobiliseerd wordt, is politiek leiderschap nodig. Er is behoefte aan politici die toegankelijk zijn, maar ook verantwoordelijkheid nemen – juist als het gaat om ongemakkelijke besluiten.

AUTEUR Dr. Trineke Palm is kandidaat voor de ChristenUnie bij de Eerste Kamerverkiezingen

Globaal gezien

Graaf drie dagen lang mee in het christelijk-sociale denken. Denk mee over de antwoorden voor morgen. Ter voorbereiding leest u klassieke teksten van bijvoorbeeld Augustinus, Groen van Prinsterer of Abraham Kuiper. Tijdens de Summer School zullen deze worden besproken onder leiding van bekende sprekers. En dat in alle rust, in een klooster.

Tijdens de jaarlijkse WI Summer School gaan we met een kleine groep betrokken mensen intensief aan de slag met het christelijk-sociale denken, dit jaar rond het thema 'Globaal gezien'. Welk perspectief heeft het christelijk-sociaal denken in tijden van globalisering? Wat betekenen idealen van vrede en recht als het gaat om klimaat, migratie, welvaartsverdeling en veiligheid? En hoe kunnen christenen in hun maatschappelijke positie omgaan met spanningen rond deze thema's?

Naast het inhoudelijke programma van de Summer School draaien we zoveel mogelijk mee in het kloosterritme van gebeden. Uiteraard is er ruimte voor ontspanning en ontmoeting. De Summer School vindt plaats van woensdag 21 tot vrijdag 23 augustus in de Sint Willibrordsabdij in Doetinchem.

Sprekers zijn onder meer Mirjam Bikker (fractieleider ChristenUnie Eerste Kamer), opiniemaker René Couperus en oud-minister Eimert van Middelkoop.

Praktische informatie en aanmelden | wi.christenunie.nl/summerschool.
Aanmelden is mogelijk tot en met 15 juni 2019.

Agenda.

28 maart

Groenlezing door Martine Vonk
19:45 De Zalen van Zeven, Utrecht

21 - 23 augustus

WI Summer School
wi.christenunie.nl/summerschool

Voor bestuurders en/of besturen

13 april

Leiderschapsconferentie in Amersfoort
voor fractievoorzitters en afdelingsvoorzitters
christenunie.nl/leiderschapsconferentie

28 - 29 juni

Congres Bestuurdersvereniging
Lunteren

Noten.

p 6-11

1. Manuel Castells, (2010). *The Power of Identity: The Information Age – Economy, Society and Culture Volume II, second edition*. Oxford: Wiley-Blackwell.
2. Aurelius Augustinus, *De stad van God* (Amsterdam: Ambo, 2011), XIX, 17 / 968 en XIX, 24 / 983.
3. Vgl. Ad de Bruijne in Denkwijzer 2008-4, 'De spanning er weer in brengen', december 2008.

p 20-21

1. Planbureau voor de Leefomgeving (2019). Website: <https://www.pbl.nl/onderwerpen/klimaatverandering>.
2. Milieu Centraal (2019). Website: <https://www.milieucentraal.nl/klimaat-en-aarde/klimaatverandering>.
3. ASN Bank (2019). Tien feiten over klimaatverandering. Website: <https://www.voordewereldvanmorgen.nl/duurzame-blogs/tien-feiten-over-het-klimaat-en-klimaatverandering>.
4. Klimaatakkoord (2019). Wat is het doel van het Klimaatakkoord? Website: <https://www.klimaatakkoord.nl/klimaatakkoord/vraag-en-antwoord/wat-is-het-doel-van-het-klimaatakkoord>.
5. Centraal Bureau voor de Statistiek, (2018). CO₂-uitstoot in 2017 gelijk aan die in 1990. Website: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/37/co2-uitstoot-in-2017-gelijk-aan-die-in-1990>.
6. Rob Buiters (29 september 2015). Klimaatvluchtelingen. NEMO Kennislink. Website: <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/klimaatvluchtelingen>.

p 28-34

1. S. van Oost, (6 oktober 2016). Veel boeren leven al jaren in armoede. *Trouw*.

p 42-45

1. Centraal Bureau voor de Statistiek, (2017). Bossen en bodems stoten meer CO₂ uit dan ze vastleggen.
2. R. Didde, (19 november 2018). Droge zomer leidt tot verzakkende huizen: Nederlandse bodem zakt veel meer dan gedacht. *De Volkskrant*.
3. Ministerie LNV, (2018). *Landbouw, natuur en voedsel: waardevol en verbonden. Nederland als koploper in kringlooplandbouw*. Den Haag.

p 62-65

1. H. Dooyeweerd, (1935). *Wijsbegeerte der Wetsidee* deel III.
2. S. Paas, (2007). *Vrede stichten; Politieke meditaties*. Zoetermeer: Boekencentrum.
3. M. Volf, (2013). *A public faith; How Followers of Christ Should Serve the Common Good*. Grand Rapids: Brazos.
4. G. Harinck, 'CDA, keer terug naar het pluralistische model van Kuyper!' in: *Christen Democratische Verkenningen*, zomer 2006. p. 284-295.
5. L. Dros, (29 december 2007). 'Hoe de islam kan leren van Kuyper'. *Trouw*.

p 70-75

1. ChristenUnie, (2018). *Vrede zoeken, recht doen*. Beginselverklaring, p5.
2. P. G. Northouse, (1997/ed. 2015). *Leadership : Theory and Practice*. Sage Publications Inc.
3. *Vrede zoeken, recht doen*, p11.
4. *Vrede zoeken, recht doen*, p13.
5. In zijn recente boek *Moreel leiderschap* (Prometheus, 2019) zet oud-Nationale Ombudsman Alex Brenninkmeijer moreel leiderschap tegenover leiderschap gebaseerd op macht (Trump, Poetin, Erdogan). Moreel leiderschap is volgens Brenninkmeijer gebaseerd op waarden als eerlijkheid, oprechtheid en gematigdheid.
6. Zie voor een handig overzicht van deze eigenschappen: http://i23management.nl/o/o3o_cultuur/a3oo_cultuur_16_covey_zeven_eigenschappen.html.

Groen is nu nog groener!

*Vanaf dit nummer
wordt Groen waterloos
gedrukt met inkt op
plantaardige basis.
In dit proces wordt
aanzienlijk bespaard
op water en papier.*

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 3, nr. 1, maart 2019.
Oplage: 5.200 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij tweede nummer: 4 juni 2019
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2019:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Addy Plieger (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema

Druk

Drukkerij Kempers BV | Aalten

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort.
KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2019 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2018 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

“Denkend aan Groen komen we uit bij een klimaatbeleid met oog voor elkaar. We spreken elkaar aan, maar hebben de waarheid niet in pacht. We laten de ander in zijn waarde, maar doen wel een beroep op hem of haar. We zijn bescheiden, maar gepassioneerd. Dat is een christelijk-sociaal klimaatbeleid, met inspiratie uit oude bronnen.”